

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

*Το Κίνημα Εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της
εποχής.*

Νικολάου Μαρία

Ιούνιος 2021

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

*Το Κίνημα Εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της
εποχής.*

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως
μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη
Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου**

Νικολάου Μαρία

Ιούνιος 2021

Copyright © Νικολάου Μαρία, 2021

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: Νικολάου Μαρία

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: *Το Κίνημα εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της εποχής.*

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτη επιβλέπουσα, Αικατερίνη Παπαζαχαρία, Λέκτορας Νεάπολις Πάφος

.....

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

.....

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

.....

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Νικολάου Μαρία, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο *Το Κίνημα Εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της εποχής*, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα,

Νικολάου Μαρία

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αναφέρεται στον Εθνικό Διχασμό που ξέσπασε στην Ελλάδα το 1915, ο οποίος κορυφώθηκε με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας το 1916, που αποτελεί το βασικό ιστορικό γεγονός με το οποίο ασχολείται και με τον τρόπο που αυτό αντιμετωπίστηκε από τις αντιβενιζελικές και φιλοβενιζελικές εφημερίδες της τότε εποχής.

Συγκεκριμένα, ο Εθνικός Διχασμός ξεκίνησε από το κίνημα στο Γουδί το 1909, μια επανάσταση στρατιωτικών με σκοπό να επιλυθούν τα επαγγελματικά τους προβλήματα. Η επανάσταση αυτή έφερε στο πολιτικό προσκήνιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο που λίγο αργότερα τον Οκτώβριο 1910 έγινε πρωθυπουργός. Αμέσως, προέβη σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και σε πολεμικές προετοιμασίες, με σκοπό να μπορέσει να υλοποιήσει την Μεγάλη Ιδέα. Αυτό επετεύχθη ως ένα βαθμό από τις προσαρτήσεις εδαφών μετά την λήξη των Βαλκανικών Πολέμων. Τα κεκτημένα όμως, από τους Βαλκανικούς Πολέμους κινδυνεύαν να χαθούν από την Βουλγαρία και την Τουρκία, μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τον Αύγουστο του 1914. Ο Βενιζέλος λοιπόν, πίστευε ότι για να διατηρήσει την ακεραιότητα των εδαφών της η Ελλάδα πρέπει να συμμετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Αντίθετα, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος επιθυμούσε να ευνοήσει το αντίπαλο στρατόπεδο της Αυστρο-Γερμανίας, δεν μπορούσε όμως να συμπράξει μαζί τους φοβούμενος τον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από τις δυνάμεις της Αντάντ. Αποφάσισε λοιπόν η χώρα να κρατήσει στάση ουδετερότητας.

Ακολούθησε μια περίοδος διαβουλεύσεων και προσπαθειών από την πλευρά του Βενιζέλου να πείσει τον βασιλιά να συμπράξει με την Αντάντ. Όμως, η Γερμανο-βουλγαρική επίθεση στις αρχές Αυγούστου 1916 οδήγησε τον Βενιζέλο να προβεί σε επαναστατικές λύσεις. Έτσι, προσχώρησε στο κίνημα Εθνικής Άμυνας και στη συνέχεια εγκατέστησε στη Θεσσαλονίκη την Προσωρινή Κυβέρνηση. Ενώ, ο φιλογεμονικός τύπος της εποχής θεωρεί ότι η Αντάντ όπως και ο Βενιζέλος δεν ενδιαφέρονται για τα συμφέροντα της Ελλάδας και η μεν Αντάντ ενδιαφέρεται να υλοποιήσει τα συμφέροντα της που είναι να κερδίσει τον πόλεμο, ο δε Βενιζέλος ενδιαφέρεται μόνο να ανέλθει ξανά στη διακυβέρνηση της χώρας. Από την άλλη πλευρά, ο βενιζελικός τύπος παρουσιάζει τον Βενιζέλο ως το μοναδικό ηγέτη που ενδιαφέρεται να υλοποιήσει τα ιδεώδη και τα ιδανικά του ελληνικού κράτους.

Λέξεις κλειδιά: Βενιζέλος, Εθνικός Διχασμός, Κίνημα Εθνικής Άμυνας, Αντιβενιζελικός Τύπος, Βενιζελικός Τύπος.

Abstract

This dissertation refers to the National Division that broke in Greece in 1915 which culminated with the National Defense movement in 1916, which is the main historical event that the dissertation deals and the way it was dealt by the newspapers which were for and against Eleftherios Venizelos.

Specifically, the National Division was started by the movement in Goudi in 1909, a military revolution aimed at solving their professional problems. This revolution brought to the political forefront Eleftherios Venizelos who shortly afterwards on October 1910 became Prime Minister. He immediately carried out internal reforms and war preparations to be able to implement the Great Idea. This was achieved to some extent by the annexation of territories after the end of Balkan Wars. However, the achievements of the Balkan Wars were in danger of being lost by Bulgaria and Turkey after the outbreak of the World War in August 1914.

Venizelos therefore believed that in order to maintain the integrity of its territories he must take part in the war on the side of Entente. On the contrary, King wanted to favor the rivals of Entente Austria - Germany but he could not cooperate with them for fear of the naval blockade of Greece by the Entente forces. So, he decided that the country should maintain a neutral stance. A period of consultations and efforts followed by Venizelos to persuade the king to ally with Entente. But the German – Bulgarian attack in early August, 1916 led Venizelos to make revolutionary solutions. So, he joined the National Defense movement and the installed Provisional Government in Thessaloniki. At the same time, Antivenizelian Press considers that Entente as well as Venizelos are not interested in the interests of Greece and Entente is interested in implementing its interests which is to win the war, and Venizelos is only interested in reentering the government of the country. On the other hand, the Venizelos Venizelian Press presents Venizelos as the only leader who is interested in implementing the ideals of the Greek State.

Key words : Venizelos, National Division, National Defense Movement, Konstantinos, Press

Ευχαριστίες αντί προλόγου

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε ως διπλωματική εργασία στο Τμήμα Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου, στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού – εξ αποστάσεως Προγράμματος στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία.

Το θέμα της μελέτης είναι το *Κίνημα της Εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της εποχής*. Αρχικός στόχος της έρευνας αυτής είναι να παρουσιαστεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε και εδραιώθηκε ο Εθνικός Διχασμός ο οποίος οδήγησε τελικά τον Ελευθέριο Βενιζέλο σε οριστική ρήξη με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο. Απόρροια της διαμάχης αυτής ήταν η απόφαση του Βενιζέλου να προσχωρήσει στο κίνημα Εθνικής Άμυνας, να χωριστεί η χώρα σε δυο «κράτη», στο «κράτος των Αθηνών» και στο «κράτος της Θεσσαλονίκης» με αρχηγό τον Βενιζέλο. Βασικό μέλημα της παρούσας έρευνας είναι να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το κίνημα της Εθνικής Άμυνας από τον Αντιβενιζελικό και από τον Βενιζελικό Τύπο αντίστοιχα.

Επίσης, η συγγραφή του παρόντος πονήματος έγινε κατά τη διάρκεια εγκλεισμού λόγω της πανδημίας του κορονοϊού, με αποτέλεσμα η συγκέντρωση υλικού να καταστεί δύσκολη, εφόσον όλες οι βιβλιοθήκες ήταν κλειστές εξ αιτίας της υγειονομικής κατάστασης της χώρας. Υπάρχει λοιπόν και επιπλέον υλικό το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, αλλά δεν χρησιμοποιήθηκε λόγω αντικειμενικής δυσκολίας.

Εν συνεχεία, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στα στελέχη του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου και στους διδάσκοντες του Τμήματος Ιστορίας, Πολιτικής και Διεθνών Σπουδών που έκαναν δεκτή την αίτηση μου για φοίτηση στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών. Θα ήθελα επίσης, να ευχαριστήσω θερμά την διδάσκουσα του τμήματος κα Κατερίνα Παπαζαχαρία για την καθοδήγηση και την συνεργασία που είχαμε για την συγγραφή της Διπλωματικής εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους αναγνώστες της παρούσας εργασίας. Με την παρούσα μελέτη προσπάθησα να ερευνήσω και να δώσω έμφαση σε ένα επιμέρους ιστορικό γεγονός που αφορά τον Εθνικό διχασμό, το οποίο μου κίνησε το ενδιαφέρον κατά την διάρκεια των σπουδών μου στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	iii
Abstract.....	iv
Ευχαριστίες αντί προλόγου.....	v
Περιεχόμενα.....	vi
Εισαγωγή.....	1

Κεφάλαιο Πρώτο:

I. Οι ρίζες του Διχασμού.....	6
II. Η ανασυγκρότηση του κράτους με σκοπό την πολεμική προετοιμασία.....	7

Κεφάλαιο Δεύτερο:

I. Η πρώτη σύγκρουση.....	12
II. Η διακυβέρνηση υπό τον Δημήτριο Γούναρη.....	14
III. Η επάνοδος του Βενιζέλου στην κυβέρνηση.....	17
IV. Η δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου.....	18
V. Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη.....	19
VI. Οι εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου.....	20
VII. Οι εξελίξεις μετά τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου.....	21

Κεφάλαιο Τρίτο:

I. Η διακοίνωση της Αντάντ στις 8/21 Ιουνίου.....	23
II. Η γερmano-βουλγαρική επανάσταση και η στάση του Βενιζέλου.....	27
III. Η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και οι κυβερνήσεις Νικόλαου Καλογερόπουλου και Σπυρίδωνος Λάμπρου.....	31
IV. Τα γεγονότα που προαναγγέλλουν το Κίνημα της Θεσσαλονίκης.....	33
V. Η στρατιωτική οργάνωση του κινήματος.....	40
VI. Η διοικητική οργάνωση.....	42

VII.Η οικονομική πολιτική της Προσωρινής Κυβέρνησης.....	44
VIII.Η Διπλωματία.....	46
Σμπεράσματα.....	48
Βιβλιογραφία.....	50
I.Πρωτογενείς Πηγές.....	50
II.Δευτερογενείς Πηγές.....	50

Εισαγωγή

Αντικείμενο του παρόντος πονήματος αποτελεί η διερεύνηση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας (1916) μέσα από τον Τύπο της εποχής. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο οδηγηθήκαμε στο κίνημα Εθνικής Άμυνας κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού και την εικόνα που λαμβάνει το κίνημα μέσα από τον Τύπο της εποχής. Επιπλέον, η μελέτη του Τύπου διακρίνεται σε δυο κατηγορίες: στον αντιβενιζελικό και βενιζελικό Τύπο της εποχής.

Εξετάζεται δηλαδή, η οπτική μέσα από την οποία οι εφημερίδες σχολίαζαν το πού αποσκοπούσε ο Βενιζέλος, προσχωρώντας στο κίνημα Εθνικής Άμυνας, το οποίο είχαν ιδρύσει στελέχη του περιβάλλοντος του και ουσιαστικά είχε διχάσει την Ελλάδα. Επίσης, ποια ήταν τα προσωπικά του οφέλη, ποιες οι πολιτικές σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε και κατά πόσο αυτή η κίνηση ωφελούσε την Ελλάδα. Εξίσου σημαντικός, είναι ο λόγος που υποστηρίχθηκε το κίνημα από την Αντάντ και βέβαια κατά πόσο αυτή η κίνηση είχε αντιδυναστικό χαρακτήρα τελικά, αφού, ο ίδιος ο Βενιζέλος τόνιζε ότι δεν επιθυμούσε την απομάκρυνση του βασιλιά από τα πολιτικά δρώμενα της χώρας.

Τα ζητήματα γύρω από το υπό μελέτη θέμα δεν είναι καινούρια στη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία, αφού με διάφορες πτυχές του έχουν ενασχοληθεί παλαιότεροι και σύγχρονοι μελετητές Christos A. Theodoulou, Nathan Michael Gelber, David Dutton, P. Hibben.¹ Στην παρούσα εργασία έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως γενική και ειδική ελληνική βιβλιογραφία: Μεταξύ άλλων ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, ο Γεώργιος Λεονταρίτης, ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, ο Ραϋμόνδος Αλβανός και ειδικότερα για το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης οι εξής: Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, Νικόλαος Γρ. Ζαχαρόπουλος.²

¹ Christos A. Theodoulou, *The British offer of Cyprus to Greece in the light of the war in the Balkans*, Cyprus Research Centre, Nicosia 1970-71. Nathan Michael Gelber, "An Attempt to Internationalize Salonika 1912-1913." *Jewish Social Studies*, Vol. 17, No. 2, April 1955. David Dutton, *The politics of diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*, Tauris, London 1998. Paxton Hibben, *Constantine I and the Greek People*, The Century Co., New York, 1920.

² Μαυρογορδάτος Θ. Γεώργιος, *1915 Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2020. Λεονταρίτης Γιώργος. Β., *Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978. Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης*, Μπίρης, Αθήνα 1957. Ραϋμόνδος Αλβανός, «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού», στο: Ένθετο *Ιστορικά*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, *Οι Μεγάλες Δίκες. Η Δίκη των «Εξι»*, Αθήνα, Φεβρουάριος 2011, σ. 9-36. Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015. Ζαχαρόπουλος Νικόλαος Γρ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό πλαίσιο*, Αδελφοί Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 1997. Παύλος Πετρίδης - Γεώργιος Νάκος - Γιώργος Αναστασιάδης - Γιώργος Χιονίδης - Ευάγγελος Χεκίμογλου - Σατραζάνης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994.

Εκτός, όμως, από τις γενικές και ειδικές μονογραφίες και τους συλλογικούς τόμους, εντοπίζονται στη βιβλιογραφία και ειδικά άρθρα σε πρακτικά συνεδρίων με γενικότερη θεματολογία, όπως στο σχετικά πρόσφατο συνέδριο με θέμα: *Ιστορίες πολέμου στη νοτιοανατολική Ευρώπη*.³ Έχουν οργανωθεί, ωστόσο, και αρκετά συνέδρια συναφή με το θέμα της παρούσας μελέτης- τα περισσότερα από τα οποία διεξήχθησαν κατά την χρονική περίοδο 1990 – 2000, όπου διαπιστώνεται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των μελετητών για τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την δράση του. Ενδεικτικά αναφέρω: *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Η Κορύφωση της Σύγκρουσης Δύο Κόσμων*.⁴

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στη μελέτη και αποδελτίωση χρήσιμου υλικού από πρωτογενείς πηγές. Προκειμένου λοιπόν, να αναδειχθούν τα ερωτήματα που αφορούν το υπό μελέτη ζήτημα, εκτός από τον Τύπο της εποχής στοιχεία αρύονται και από το ψηφιοποιημένο Ημερολόγιο του Ιωάννη Μεταξά, το Ημερολόγιο της Πηνελόπης Δέλτα και του Στρατηγού Δαγκλή, προσώπων που συμμετείχαν στα γεγονότα που εξετάζονται. Παράλληλα, εξετάστηκε το ανοικτά προσβάσιμο ψηφιακό αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, το αρχείο της Βουλής των Ελλήνων και το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών θεμάτων. Ειδικότερα, μελετήθηκαν τα τεύχη των εφημερίδων *Εμπρός*, *Σκριπ*, και *Μακεδονία*, οι οποίες διακρίνονται σε φίλα προσκείμενες και σε αντίθετες προς τη βενιζελική πολιτική. Συγκεκριμένα, οι αντιβενιζελικές εφημερίδες που εξετάστηκαν είναι: η *Εμπρός* και η *Σκριπ* ενώ, ως αντιβενιζελικές μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Πατρίς* και *Μακεδονία*. Η *Εμπρός* ήταν αθηναϊκή ημερήσια εφημερίδα η οποία εκδίδονταν κατά τα έτη 1896-1930, 1945-1969. Ιδρυτής και διευθυντής της ήταν ο Δημήτριος Καλαποθάκης. Η *Σκριπ* ήταν καθημερινή εικονογραφημένη εφημερίδα 1895-1918, 1920-1930, 1939. Ιδρύθηκε από τον Ευάγγελο Κακουλάκο και προήλθε από την ομώνυμη σατιρική εφημερίδα. Ωστόσο, δεν έχω μελετήσει την πορεία της εφημερίδας από το 1914, επικεντρώθηκα στα έντυπα του 1916 που αφορούν το θέμα της εργασίας μου. Η *Πατρίς* ήταν καθημερινή εφημερίδα η οποία άρχισε να εκδίδεται

³ Στράτος Δορδανάς, «“Ο Πόλεμος στα χαρτιά”: Η διπλωματία του “ελληνο-γερμανικού άξονα” κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου - Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013), Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, σ. 441-451

⁴ Παύλος Σούρλας - Ιωάννης Τσεκούρας - Νικόλαος Παπαδάκης - Ιωάννης Μουρέλος (επιμ.), *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης η κορύφωση της σύγκρουσης δυο κόσμων. Η ιστορική αποτίμηση 100 χρόνια μετά*, Πρακτικά Συμποσίου, (Θεσσαλονίκη 3-4 Οκτωβρίου 2016), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Του Αίμου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών Και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Θεσσαλονίκη 2017, σ. 13-189.

στο Βουκουρέστι 1889-1905 και στη συνέχεια στην Αθήνα μέχρι το 1936.⁵ Ιδιοκτήτης και διευθυντής ήταν ο Σπύρος Σίμος. Η *Μακεδονία* είναι πολιτική εφημερίδα Βορείου Ελλάδος η οποία ιδρύθηκε το 1911 με εκδότη τον Κωνσταντίνο Βελλίδη.⁶

Για τον τύπο κατά την περίοδο εγκαθίδρυσης της Προσωρινής Κυβέρνησης έχει ασχοληθεί η Αρετή Τούντα-Φεργάδη η οποία γράφει ότι ο Εθνικός διχασμός, η διάσταση δηλαδή, των απόψεων Βενιζέλου-Κωνσταντίνου για την ανάμειξη ή όχι της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που διαίρεσε τον ελληνικό λαό, αποτέλεσε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον Τύπο της εποχής ο οποίος έγραφε υπέρ ή κατά της μιας ή της άλλης πλευράς.⁷ Υπάρχει επίσης η πιθανότητα, ο Τύπος να ελέγχονταν από τις εμπόλεμες ευρωπαϊκές δυνάμεις με σκοπό την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Με το ζήτημα του Εθνικού Διχασμού ασχολήθηκε και ο Τύπος της Κύπρου με κάποιες διαφοροποιήσεις οι οποίες οφείλονταν κυρίως στην πεποίθηση ότι η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα θα προέρχονταν από την καλή θέληση της Αγγλίας.⁸

Η χρονική περίοδος που εξετάζει η εργασία ξεκινά με μια σύντομη ιστορική αναδρομή από το έτος 1909 με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το οποίο θεωρείται ότι έθεσε τα θεμέλια για τον Εθνικό Διχασμό, έως το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις 28 Ιουλίου 1914. Στη συνέχεια, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στα ιστορικά δρώμενα του 1915 τα οποία οδήγησαν στον εθνικό διχασμό και κορυφώθηκαν με το κίνημα της Εθνικής Άμυνας το 1916 με πρωταγωνιστή τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο γεωγραφικός χώρος ο οποίος εξετάζεται αφορά την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη. Το «κράτος» δηλαδή των Αθηνών το οποίο ουσιαστικά διοικούσε ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος και περιλάμβανε τις περιοχές της της «παλιάς Ελλάδας», ενώ ο Βενιζέλος πρωτοστατούσε στο «κράτος» της Θεσσαλονίκης το οποίο Περιλάμβανε τις Νέες Χώρες.⁹

Στην εισαγωγή του παρόντος πονήματος παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία για τον Εθνικό Διχασμό. Στη συνέχεια, δίνονται στοιχεία για την έναρξη του Διχασμού, την πορεία του και την κορύφωση του. Επίσης, γίνεται λόγος για τον τρόπο που χειρίστηκε το θέμα ο βενιζελικός

⁵Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τομ. Β΄, Αθήνα 2008, σ. 179 - 472.

⁶ Βασίλης Σταύρακας, «Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα*, στο: ένθετο *Επτά Ημέρες, Καθημερινή*, Κυριακή 26 Φεβρουαρίου 1995, σ. 9.

⁷ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 18 (2017), σ. 32.

⁸ Παρασκευή Κατσιάρη, «Η αντανάκλαση του εθνικού διχασμού στην Κύπρο μέσα από την εφημερίδα Αλήθεια, 1915-1917», στο: Ελευθέριος Αντωνίου (επιμ.), *Πρακτικά Δ΄ Κυπρολογικού συνεδρίου*, (Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008) τομ. Γ΄1, (Νεότερο Τμήμα), Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών 2012, σ. 273-283.

⁹Κλάηνης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 261.

και αντιβενιζελικός Τύπος και ποια είναι η στάση που κράτησε αναφορικά με το κίνημα Εθνικής Άμυνας (1916).

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται ιστορική αναδρομή και συγκεκριμένα στο στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. Πρόκειται για μια κίνημα που δεν θέλησε να αναλάβει πραξικοπηματικά την διακυβέρνηση της χώρας, αλλά επιθυμούσε την ικανοποίηση των επαγγελματικών της αιτημάτων.¹⁰ Το κίνημα έφερε στο προσκήνιο των πολιτικών εξελίξεων τον Βενιζέλο ο οποίος μεσολάβησε για να βρεθεί συμβιβαστική λύση. Στις εκλογές του 1910 τέθηκε ζήτημα πολιτεύματος και ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ έθεσε τον Βενιζέλο πρωθυπουργό για να αποσοβήσει την κρίση. Ο Βενιζέλος προχωρά σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και σε πολεμικές προετοιμασίες. Πράγματι η Ελλάδα το 1912 παίρνει μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους και μετά το πέρας αυτών προσαρτά εδάφη τα οποία θεωρεί ο Βενιζέλος ότι μπορούν να χαθούν με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από την Τουρκία και την Βουλγαρία και για αυτό θεωρεί ότι η Ελλάδα πρέπει να λάβει μέρος στο πλευρό της Αντάντ. Ο βασιλιάς από την πλευρά του ως γυναικάδελφος του Κάιζερ ήταν υπέρ της Γερμανίας, αλλά τήρησε στάση ουδετερότητας για να αποφύγει τον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από την Αντάντ.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάται ο τρόπος που επήλθε η πρώτη σύγκρουση Βασιλιά – Βενιζέλου. Συγκεκριμένα, η Αντάντ ζήτησε από την Ελλάδα να εμπλακεί στον πόλεμο στο πλευρό της, με αντάλλαγμα την παραχώρηση εδαφών στη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος έστειλε τρία συνολικά υπομνήματα στον Κωνσταντίνο, εξηγώντας του ότι με τις δυνάμεις της Αντάντ είναι αναγκαίο να συμπράξει η Ρουμανία και η Βουλγαρία και για αυτό το λόγο πρέπει να δοθούν ανταλλάγματα από την Ελλάδα και συγκεκριμένα να παραχωρηθεί η Καβάλα. Αρχικά ο Βασιλιάς φάνηκε να συμφωνεί, αλλά στη συνέχεια επηρεάστηκε από τον Στρέιτ και τον Μεταξά και απάντησε αρνητικά στον Βενιζέλο. Ο Βενιζέλος αποφασίζει να παραιτηθεί και την διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει ο Δημήτριος Γούναρης (Φεβρουάριος – Αύγουστος 1916). Στις 31 Μαΐου προκηρύσσονται εκλογές, οι Φιλελεύθεροι κερδίζουν και επανέρχεται ο Βενιζέλος στην εξουσία. Όμως, ο βασιλιάς δεν επιθυμούσε την παραμονή του στην διακυβέρνηση της χώρας και τον εξανάγκασε να παραιτηθεί. Την διακυβέρνηση ανέλαβε ο Αλέξανδρος Ζαΐμης. Παράλληλα, ο βασιλιάς προσπαθούσε να διατηρήσει επιφανειακά καλές σχέσεις με τους συμμάχους που είχαν κάνει απόβαση με τα στρατεύματά τους στη Μακεδονία για να μην δημιουργηθούν προβλήματα με την δυναστεία του. Ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε να διαλύσει τη βουλή και να κηρύξει εκλογές, διότι ο Βενιζέλος είχε δηλώσει ότι θα απείχε.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 220-229.

Έτσι, στις εκλογές που έγιναν στις 6 Δεκεμβρίου 1915 την κυβέρνηση ανέλαβε ο Σκουλούδης. Ταυτόχρονα, εκείνη την εποχή ο βασιλιάς βρίσκονταν σε μυστικές συμφωνίες με τη Γερμανία για την σύναψη δανείων, σε αντάλλαγμα με την παράδοση του οχυρού του Ρούπελ στους Βουλγάρους. Τότε, ο Βενιζέλος αποφάσισε να σχηματίσει προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη και κατ' επέκταση να συγκροτήσει στρατό που θα πολεμούσε στο πλευρό των συμμάχων. Η Αγγλία παρόλα αυτά δεν συμφώνησε με την απόφαση Βενιζέλου και η προσπάθεια εγκαταλείφθηκε.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην διακοίνωση της Αντάντ η οποία μεταξύ άλλων περιλάμβανε μερικό αποκλεισμό των ελληνικών παραλίων και την απομάκρυνση της κυβέρνησης Σκουλούδη, με αποτέλεσμα να ευνοηθούν οι φιλελεύθεροι. Ο αντιβενιζελικός Τύπος κατηγόρησε ως υπεύθυνο τον Βενιζέλο, ενώ ο βενιζελικός Τύπος χαιρέτησε την απομάκρυνση Σκουλούδη από την διακυβέρνηση της χώρας. Στη συνέχεια, γίνεται κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους που είχαν συμπράξει με την Γερμανία. Την ίδια περίοδο η Ρουμανία βγήκε στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων. Ο αντιβενιζελικός Τύπος γράφει ότι η κίνηση της Ρουμανίας δεν πρέπει να αποτελέσει αφορμή για να εξέλθει η Ελλάδα της ουδετερότητας. Αντίθετα, ο βενιζελικός Τύπος γράφει ότι ο ελληνικός λαός ενώθηκε και είναι έτοιμος να πολεμήσει στο πλευρό των συμμάχων. Εν τω μεταξύ, η κατάσταση είχε χειροτερέψει στην Ανατολική Μακεδονία, οι Βούλγαροι προσπαθούσαν με εχθροπραξίες να εξαλείψουν το ελληνικό στοιχείο από την Καβάλα. Ο Βενιζέλος λόγω της κατάστασης στη Μακεδονία αποφασίζει να προβεί σε επαναστατική κίνηση για να αντιμετωπίσει τους εχθρούς στη Μακεδονία. Έτσι, εγκαθιδρύει Προσωρινή κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη με στενούς του συνεργάτες τον ναύαρχο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Δαγκλή.

Η παρούσα μελέτη καλύπτει το χρονικό φάσμα από το 1909 μέχρι το 1916 επικεντρωμένη στα γεγονότα του 1916 όπως καλύπτονται από τον Τύπο και από άλλες πηγές. Θα μπορούσε όμως να μελετηθεί η περίοδος μέχρι και τις 15 Νοεμβρίου 1922, όπου έληξε η δίκη των έξι και πραγματοποιήθηκε η εκτέλεση τους στο Γουδί. Γεγονός που αποτελεί την κορύφωση αλλά και τον επίλογο του Εθνικού Διχασμού. Η εργασία σταματά στο έτος 1916 που αποτελεί αντικείμενο της μελέτης που πραγματεύεται. Δεν μελετήθηκε το χρονικό διάστημα μετά το πέρας του έτους 1916, διότι δεν αφορά το αντικείμενο της μελέτης.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να καλύψει το θέμα της αντιμετώπισης από την πλευρά του Τύπου της επαναστατικής κίνησης του Βενιζέλου, το κίνημα δηλαδή της Εθνικής Άμυνας,

όπως προαναφέρθηκε. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει, καθώς και τα στοιχεία που αναλύονται θα μπορούσαν να αποτελέσουν ενδεχομένως έναυσμα για περαιτέρω μελέτες.

Κεφάλαιο Πρώτο

Ι.Οι ρίζες του διχασμού

Ο εθνικός διχασμός αρχίζει να δημιουργείται ήδη από το 1909 με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το οποίο αποτελεί την πρώτη στρατιωτική κίνηση από την σύσταση του ελληνικού κράτους. Συνηθίζεται να ονομάζεται επανάσταση, πράγμα που ακόμα και σήμερα προκαλεί διαφωνίες. Πράγματι, επανάσταση μπορεί να μην ήταν, όμως, μπορεί να θεωρηθούν ως επανάσταση οι εξελίξεις τις οποίες προκάλεσε. Οι εξελίξεις ουσιαστικά αυτές προκάλεσαν τον παραγκωνισμό των “παλαιών” κομμάτων και την άνοδο στην εξουσία νέων πολιτικών δυνάμεων, με πρωταγωνιστή τον Ελευθέριο Βενιζέλο (Μουρνιές Χανίων, 11/23 Αυγούστου 1864 – Παρίσι, 18 Μαρτίου 1936).¹¹ Όπως παρατηρεί ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης:

Οι απλοί άνθρωποι το ονόμαζαν παλαιοκομματισμόν. Ώσπου μία ημέρα μερικοί γενναίοι άνδρες το έρριψαν εις έναν λάκκον και το μισοσκέπασαν με χώματα. Έπειτα εστερέωσαν επάνω σ' ένα σπαθί μια πινακίδα, έχωσαν το σπαθί εις το χώμα του τάφου και έγραψαν εις την πινακίδα: “Γουδί-Αύγουστος 1909. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ”.¹²

Ο στρατιωτικός σύνδεσμος δεν είχε σκοπό να αναλάβει πραξικοπηματικά την εξουσία, αντίθετα, αυτό που επιθυμούσε ήταν να επιλυθούν τα επαγγελματικά του προβλήματα. Καμία από τις διαδοχικές κυβερνήσεις δεν κατάφερε να καταστείλει το επαναστατικό κίνημα στο Γουδί και έτσι ζητήθηκε η συνδρομή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ανέλαβε λοιπόν να μεσολαβήσει και τελικά βρέθηκε συμβιβαστική λύση μεταξύ του συνδέσμου, των δύο μεγαλύτερων κομμάτων και του βασιλιά Γεωργίου Α' (24 Δεκεμβρίου 1845- 18 Μαρτίου 1913).¹³

¹¹ Γεώργιος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2020, σ. 21-22. Βλ. επίσης, Victor Papacosma, *The military in Greek politics. The 1909 coup d'état*, Kent University Press, Kent 1977, σ. 49.

¹² Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μουσικά αρχεία της Βιέννης*, Μπίρης, Αθήνα 1957, σ. 12.

¹³ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 24-25.

Αμέσως μετά έγιναν εκλογές, στις 8 Αυγούστου 1910 για την ανάδειξη της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Από τους βουλευτές που εκλέχτηκαν, οι πιο ριζοσπαστικοί ζήτησαν να ανακηρυχθεί το σώμα Συντακτική Συνέλευση, κάτι που σήμαινε ακόμη και την αναθεώρηση της μορφής του πολιτεύματος. Το πρόβλημα πάλι κλήθηκε να το λύσει ο Βενιζέλος, ο οποίος εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα, στις 5 Σεπτεμβρίου το 1909. Στον πρώτο πολιτικό λόγο που εκφώνησε στην πλατεία Συντάγματος, μεταξύ άλλων, είπε ότι δεν έρχεται στην Αθήνα με σκοπό να σχηματίσει κόμμα, αλλά ως διακομιστής νέων πολιτικών Ιδεών.¹⁴

Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Ελευθέριο Βενιζέλο, θεωρώντας ότι με αυτό τον τρόπο θα δοθεί τέλος στο πολιτικό αδιέξοδο, που ταλανίζει τη χώρα για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Έτσι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε την κυβέρνηση στις 6 Οκτωβρίου του 1910,¹⁵ όπως αναφέρεται στην ανακοίνωση διορισμού του Στέφανου Δραγούμη:

*Λαμβάνομεν την τιμήν ν' ανακοινώσωμεν υμίν, ότι η Α.Μ. ο Βασιλεύς δια σημερινού Β. Διατάγματος δημοσιευθέντος αυθημερόν δια του υπ' αριθ. 315 φύλλου της Εφημερίδος της κυβερνήσεως ευηρεστήθη να διορίση και διόρισεν υμάς Πρόεδρον του Υπουργικού συμβουλίου και Υπουργόν επί των Στρατιωτικών, προσωρινώς δε και επί των Ναυτικών.*¹⁶

Δεν μπορούσε όμως ο Βενιζέλος να δεχτεί ότι θα ήταν δέσμιος των παλαιοκομματικών στη Βουλή και για αυτόν τον λόγο ζήτησε από τον Γεώργιο να διαλύσει την Βουλή και να ανακηρύξει εκλογές. Στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν 307 έδρες από τις 362 συνολικά.¹⁷

II. Η ανασυγκρότηση του κράτους με σκοπό την πολεμική προετοιμασία

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 28. Βλ. αναλυτικά, Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, «Το σύνταγμα της Ελλάδος. Μετά την κατά το έτος 1911 αναθεώρησιν και μεταρρύθμισιν αυτού», βλ. ειδικότερα, σ. 5-9, 13-18. [διατίθεται στο: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn14.pdf> (ανάκτηση: 16 Νοεμβρίου 2020)].

¹⁵ Σχετικά με τον σχηματισμό της κυβέρνησης, βλ. πλήρη εικόνα, Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, *Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα*, [διαθέσιμο στο: <https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου 2021)].

¹⁶ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Ψηφιακό Αρχείο, φακ. 0002, *Ανακοίνωση διορισμού του Στέφανου Δραγούμη*, εν Αθήναις τη 6 Οκτωβρίου 1910, αρ. πρωτ. 712, [<http://www.venizelosarchives.gr/treeres.asp?mynode=88280&afterroot=~0002> (ανάκτηση: 27 Ιανουαρίου 2021)].

¹⁷ Μαυρογορδάτος ό.π., σ. 28-29.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος προχώρησε ταχύτατα μαζί με πέντε υπουργούς του τις εργασίες για την αναθεώρηση του συντάγματος, στην οποία ύστερα από 42 συνεδριάσεις της Βουλής, ψηφίστηκαν οι νέες διατάξεις και το νέο Σύνταγμα άρχισε να ισχύει από την 1η Ιουνίου του 1911. Σύμφωνα με το αναθεωρημένο σύνταγμα η επικρατούσα θρησκεία της Ελλάδας είναι της ανατολικής ορθόδοξου Χριστού εκκλησίας. Οποιαδήποτε άλλη θρησκεία στην Ελλάδα είναι ανεκτή, απαγορεύεται όμως, ο προσηλυτισμός εναντίον της ορθόδοξης εκκλησίας. Οι Έλληνες πολίτες είναι ίσοι απέναντι στο νόμο και η προσωπική ελευθερία θεωρείται απαραβίαστη. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταίριζεσθαι και μόνο στις δημόσιες συναθροίσεις είναι δυνατή η παρουσία της αστυνομίας. Υπαίθριες συναντήσεις είναι δυνατόν να απαγορευτούν σε περίπτωση που υπάρχει κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια. Η κατοικία του κάθε Έλληνα πολίτη θεωρείται άσυλο και κανένας δεν έχει το δικαίωμα να την παραβιάσει παράνομα. Απαγορεύεται η δουλεία στην Ελλάδα και οποιοσδήποτε άνθρωπος πατήσσει σε ελληνικό έδαφος θεωρείται ελεύθερος. Κάθε Έλληνας πολίτης έχει δικαίωμα να εκφράσει τις σκέψεις του γραπτώς ή προφορικώς, τηρώντας τους νόμους. Ο Τύπος είναι ελεύθερος. Η στοιχειώδης βασική εκπαίδευση είναι δωρεάν και υποχρεωτική για όλους, ενώ, καθιερώθηκε η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους. Κανένας δεν στερείται την περιουσία του μόνο σε περίπτωση που είναι αποδεδειγμένα ωφέλιμη για το κράτος, πάντοτε βέβαια λαμβάνοντας την νόμιμη αποζημίωση του. Διευρύνονται οι αρμοδιότητες του βασιλιά, δίνοντας του το δικαίωμα να συμμετέχει στις διαδικασίες αναθεώρησης του Συντάγματος. Τέλος, σύμφωνα με το Σύνταγμα οι δικαστικοί λειτουργοί θα είναι ισόβιοι και οι δημόσιοι υπάλληλοι μόνιμοι.¹⁸

Οι μεταρρυθμίσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1910-1912 ουσιαστικά αποτέλεσαν συνέχεια της παρακαταθήκης του Χαριλάου Τρικούπη. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι μόνο με τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις θα μπορούσε να υλοποιηθεί ο στόχος της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα, η πολεμική προετοιμασία της χώρας φανέρωνε την πεποίθηση του, ότι τα επόμενα χρόνια θα εκδηλώνονταν πολεμική δραστηριότητα στο χώρο της βαλκανικής.¹⁹

¹⁸ Βλ. αναλυτικά, Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, «Το σύνταγμα της Ελλάδος. Μετά την κατά το έτος 1911 αναθεώρησιν και μεταρρυθμίσιν αυτού», βλ. ειδικότερα, σ. 5-9, 13-18. [διατίθεται στο: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/syn14.pdf> (ανάκτηση: 16 Νοεμβρίου 2020)].

¹⁹ Αντώνης Κλάνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 237. Βλ. επίσης, Μαριάννα Δ. Χριστοπούλου, «Ο “ονειροπόλος πραγματοποιός”. Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1900-1920», στο: Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές* (Αθήνα/Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2014), σ. 255-272.

Πράγματι, στις 4 Οκτωβρίου 1912 ξεκίνησε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Η Ελλάδα έλαβε μέρος στον πόλεμο στις 5 Οκτωβρίου και θεωρούνται οι πόλεμοι με τις μεγαλύτερες επιτυχίες για την Ελληνική πλευρά. Η Ελλάδα μετά από 10 μήνες πολεμικών συγκρούσεων κατόρθωσε να διπλασιάσει τα εδάφη της και τον πληθυσμό της με την προσάρτηση των “Νέων Χωρών” (Μακεδονία, Ήπειρος, Κρήτη, Χίος, Λέσβος, Λήμνος, Σάμος, Ικαρία, Θάσος, Σαμοθράκη κ.λπ.). Ο ελληνικός στρατός κατόρθωσε σχετικά εύκολα να καταλάβει την Θεσσαλονίκη στις 26 Οκτωβρίου 1912, αντίστοιχη κατάκτηση αποτέλεσαν και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Όμως, η κατάληψη των Ιωαννίνων στις 21 Φεβρουαρίου 1913 αποτέλεσε μία πιο χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία.²⁰ Αυτό φαίνεται μέσα από την αλληλογραφία του Ιωάννη Μεταξά με τη σύζυγό του, Λέλα:

Είμαι πολύ καλά υφ’ όλης τας απόψεις και σωματικώς και ηθικώς. Διότι η επιχείρησις πηγαίνει πολύ καλά. Βραδέως, πολύ βραδέως, αλλά ασφαλώς. Ένα φρούριον δεν παίρνεται με ένα πήδημα. Αυτή η ιδέα της ευκόλου αλώσεως είναι το λάθος του Σαπουντζάκη και της κυβερνήσεως. Ούτε υπάρχει φρούριο απόρθητον όπως ενόμιζεν ο Παπαβασιλείου. Τα Ιωάννινα θα αλωθούν με τέχνην πολιορκητικήν την οποία εφαρμόζομεν ημείς.²¹

Σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων από τα ελληνικά στρατεύματα, δολοφονείται ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα του αυστριακού προξένου στη Θεσσαλονίκη Karl, τον βασιλιά δολοφόνησε Έλληνας 52 ετών, δάσκαλος στο επάγγελμα, ο οποίος ήταν άνεργος και ζούσε με βοηθήματα. Στο παρελθόν είχε ζητήσει από την Ελληνική Κυβέρνηση να του δώσουν εργασία και επίσης, να μιλήσει κατ’ ιδίαν με τον βασιλιά Γεώργιο, πράγμα που δεν έγινε. Πάντως, όταν ρωτήθηκε γιατί προέβη σε αυτή την πράξη, είπε πως αν δεν το έκανε αυτός κάποιος άλλος θα το έκανε. Απάντηση που προκαλεί την υποψία ότι ο δολοφόνος υποκινούνταν από ξένες δυνάμεις, κάτι όμως που δεν επιβεβαιώθηκε τελικά.²²

Μετά τον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου τον θρόνο ανέλαβε ο Κωνσταντίνος ο Α΄ (1913-1922) στις 8 Μαρτίου 1913. Ο νέος βασιλιάς κατά την διάρκεια των βαλκανικών πολέμων (1912-1913) έδειξε ότι δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα να λειτουργεί τηρώντας το Σύνταγμα. Ενώ, εκείνη την περίοδο ήταν αρχιστράτηγος και τελούσε υπό τις εντολές του Βενιζέλου, ο οποίος ήταν υπουργός των στρατιωτικών, αγνόησε τις εντολές του διακινδυνεύοντας η Θεσσαλονίκη να

²⁰ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 33.

²¹ Βλ. σχετικές αναφορές από το Ημερολόγιο του Ιωάννη Μεταξά στο αρχείο του, *Ιωάννης Μεταξάς και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, «Προετοιμασία για την άλωση των Ιωαννίνων», Ιωάννης Μεταξάς προς Λέλα Μεταξά, Φιλippiάς, 6 Φεβρουαρίου 1913, [διατίθεται στο :

<http://ioannismetaxas.gr/gramma%20Lelas%20ALOSI%20IOANNINON.pdf> (ανάκτηση: 24 Νοεμβρίου 2020)].

²² Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 175.

καταληφθεί πρώτα από τους Βουλγάρους. Συνάμα, όταν, ανέλαβε βασιλιάς της Ελλάδος, διατήρησε την θέση του αρχιστρατήγου, με αποτέλεσμα να υπάρχει συνταγματικό πρόβλημα, αφού, δεν τελούσε υπό τις εντολές της κυβέρνησης.²³

Το πρόβλημα αυτό κορυφώθηκε κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (29 Ιουνίου – 31 Ιουλίου 1913), όταν παρά την παραίνεση Βενιζέλου συνέχισε τις ένοπλες συγκρούσεις, με κίνδυνο ο εξουθενωμένος ελληνικός στρατός να δεχθεί μεγάλη ήττα. Ευτυχώς, τελευταία στιγμή υποχώρησε και έδωσε την δυνατότητα στον Βενιζέλο να συνάψει ανακωχή.²⁴

Με τη λήξη των βαλκανικών πολέμων ο Βενιζέλος φρόντισε για την αφομοίωση των νέων χωρών στο ελληνικό κράτος. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα δεν μπορούσε να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά στο σχέδιο εσωτερικής ανασυγκρότησης, λόγω εκκρεμών υποθέσεων στην εξωτερική της πολιτική. Εκκρεμούσε δηλαδή, η τύχη της Βορείου Ηπείρου και η αναγνώριση της Ελληνικής κυριαρχίας στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου. Επίσης, η Ελλάδα κινδύνευε να χάσει τα κεκτημένα των βαλκανικών πολέμων από την Βουλγαρία και την Τουρκία και ο κίνδυνος αυτός έγινε περισσότερο αισθητός με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (28 Ιουλίου 1914 – 11 Νοεμβρίου 1918) το καλοκαίρι του 1914.²⁵

Κατά την άποψη του Βενιζέλου η διαφύλαξη των κεκτημένων απαιτούσε τη σύμπραξη όχι μόνο με την Ρουμανία και τη Σερβία, αλλά και με τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γαλλία. Έτσι, είχε διαβουλευθεί με τους υπουργούς της Βρετανίας οι οποίοι μάλιστα του πρότειναν να παραχωρηθεί η Κύπρος στην Ελλάδα, εάν εκείνη επέτρεπε στον βρετανικό στόλο να χρησιμοποιηθεί το λιμάνι του Αργοστολίου. Ο Βενιζέλος θέλησε να συμμαχήσει με τις δυνάμεις της Αντάντ, όμως, οι δυνάμεις της συνεννόησης δεν δέχτηκαν για να μην προκληθεί η αντίδραση της Βουλγαρίας και της Τουρκίας που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν ουδέτερες. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η ανάμειξη της Ελλάδας στον πόλεμο θα ήταν μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία να ενσωματώσει τις αλύτρωτες περιοχές της Τουρκίας. Από την άλλη πλευρά, ο Κωνσταντίνος θαύμαζε τον γερμανικό μιλιταρισμό, επιθυμούσε τη νίκη της Γερμανίας στον πόλεμο η οποία θα συνέβαλε και στην δική του επικράτηση στην Ελλάδα. Γνώριζε όμως, ότι δεν μπορούσε να συμμαχήσει με τις κεντρικές δυνάμεις, διότι ο γεωγραφικός χώρος της Ελλάδας βρισκόταν υπό τον κίνδυνο Ναυτικού αποκλεισμού από τις δυνάμεις της Αντάντ.²⁶

Προτίμησε επομένως, την διαρκή ουδετερότητα της χώρας, παίρνοντας με το μέρος του τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς, χρησιμοποιώντας ουσιαστικά τις υποσχέσεις της Γερμανίας ότι

²³ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 34.

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 35-36.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 36-37.

θα εμπόδιζε τους συμμάχους της και με αυτό τον τρόπο θα διατηρούνταν οι κτήσεις της Ελλάδας τόσο στους βαλκανικούς πολέμους, όσο και στους ελληνικούς πληθυσμούς της Τουρκίας. Άλλωστε, η ελληνική ουδετερότητα συνέφερε πρωτίστως τη Γερμανία η οποία σε αντίθετη περίπτωση θα αναλάμβανε το βάρος του χερσαίου εφοδιασμού της Ελλάδας, καθώς επίσης, και τον ρόλο του διαιτητή μεταξύ της Ελλάδας και των υπολοίπων συμμάχων της. Η ουδετερότητα ωστόσο, θα μπορούσε να έχει λαϊκή αποδοχή στην Ελλάδα, εφόσον το κράτος θα προστατεύονταν από τις δυσκολίες ενός πολέμου.²⁷

Εν τω μεταξύ, ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε με κάθε τρόπο να προκαλέσει προβλήματα στην πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, με σκοπό κάποια στιγμή να απαλλαγεί από την παρουσία του Έλληνα πρωθυπουργού στην διακυβέρνηση της χώρας. Για αυτό το λόγο ο Κωνσταντίνος είχε πάντα αντιρρήσεις για την πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου και κάθε φορά ζητούσε από τον Κάιζερ διαβεβαιώσεις για τα ελληνικά συμφέροντα ως άλλοθι για την γερμανόφιλη πολιτική της ουδετερότητας.²⁸ Χαρακτηριστικό είναι ένα τηλεγράφημα του Κάιζερ προς τον Κωνσταντίνο, στο οποίο αναφέρει ότι η Ελλάδα δεν θα πρέπει να αλλάξει την στάση ουδετερότητας προς όφελος της Αντάντ και ότι η ρωσική κυριαρχία μπορεί να αποβεί περισσότερο επικίνδυνη από ότι είναι η τουρκική. Συνάμα, η ανάμειξη της Ελλάδας στον πόλεμο κατά της Τουρκίας θα μπορούσε να προκαλέσει την Βουλγαρία να στραφεί εναντίον της Καβάλας. Τονίζει ότι είναι φιλικά προσκείμενος προς την Ελλάδα και παρεμβαίνει προς την αδερφή του Σοφία, ώστε, η Βουλγαρία να μην επιτεθεί στην Ελλάδα. Επίσης, επισημαίνει ότι η Ιταλία δεν θα επιχειρούσε να επιτεθεί στην Ελλάδα από την πλευρά της Ηπείρου, διότι θα φοβόταν τις συνασπισμένες κεντρικές δυνάμεις. Τέλος, όσο αφορά τα οικονομικά ερείσματα του Κωνσταντίνου, θα τα αποδέχονταν όσο η Ελλάδα θα εξακολουθούσε να μένει ουδέτερη.²⁹

²⁷ Στο ίδιο, σ. 38.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 39.

²⁹ Στράτος Δορδανάς, « “Ο Πόλεμος στα χαρτιά”: Η διπλωματία του “ελληνο-γερμανικού άξονα” κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια -Δερμιτζάκη-Βάσω Σειρηνίδου-Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013), Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, σ. 441-451, ειδικότερα, σ. 441-442.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Ι.Η πρώτη σύγκρουση

Από τον Φεβρουάριο του 1915 η Αντάντ ζήτησε από την Ελλάδα να στηρίξει τη Σερβία, προσφέροντας σημαντικά ανταλλάγματα όσο αφορά την Μικρά Ασία. Τότε ο Βενιζέλος αποφάσισε στις 11 Ιανουαρίου του 1915 να γράψει το πρώτο του υπόμνημα στον Βασιλιά Κωνσταντίνο.³⁰ Με αυτό του εξηγούσε ότι η Ελλάδα είναι σημαντικό να συνδράμει στην υποστήριξη της Σερβίας, διότι σε περίπτωση αυστρογερμανικής εισβολής υπάρχει ενδεχόμενο τα στρατεύματά τους να εισβάλουν ακόμη και στη Θεσσαλονίκη, έστω όμως και αν αυτό δεν συμβεί, οι κεντρικές δυνάμεις θα προσκαλέσουν τη Βουλγαρία να συμπράξει μαζί τους, τότε αναμφίβολα η Βουλγαρία θα προσπαθήσει να καταλάβει τη σερβική Μακεδονία και η Ελλάδα θα έχει την ηθική υποχρέωση να στηρίξει τη Σερβία.

Η υποστήριξη όμως αυτή πρέπει να γίνει υπό όρους: αρχικά πρέπει να ζητήσουμε τη σύμπραξη της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, για να συμπράξει όμως η Βουλγαρία με την Ελλάδα, πρέπει να της δοθούν γενναία ανταλλάγματα, σοβαρή παραχώρηση θα ήταν η θυσία της Καβάλας.³¹

Η Ρουμανία όμως αρνήθηκε να συμπράξει με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία για την υπεράσπιση της Σερβίας. Μετά από αυτή την εξέλιξη ο Βενιζέλος αποφασίζει να στείλει και δεύτερο υπόμνημα στον Κωνσταντίνο.³² Μεταξύ άλλων, αναφέρει στον Βασιλιά ότι μετά την άρνηση της Ρουμανίας, η επίσημη κήρυξη ουδετερότητας της Βουλγαρίας δεν είναι δυνατόν να τηρηθεί. Επομένως, είναι σάφρων να σκεφτεί σοβαρά η Ελληνική πλευρά να παραχωρήσει την Καβάλα στη Βουλγαρία.³³ Υποστηρίζει λοιπόν, ότι η παραχώρηση Καβάλας, Δράμας είναι μία έκταση 2.000 χιλιομέτρων, ενώ τα ανταλλάγματα που θα λάβει η Ελλάδα στη Μικρά Ασία μετά από την υπεράσπιση της Σερβίας καλύπτουν έκταση 125 χιλιόμετρα καθώς και ελληνικό

³⁰ Μαυρογορδάτος ό.π., σ. 40.

³¹ Σχετικά με τις συζητήσεις στη βουλή βλ. Παύλος Πετρίδης (επιμ.), Βασιλική προδοσία (1915-17). Οι συγκλονιστικές αποκαλύψεις της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου στη βουλή», Προσκήνιο, Αθήνα 1999, ειδικότερα, σ. 269-271.

³² Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 40.

³³ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910 – 1920*, τόμ.1, Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 270-271.

πληθυσμό 200.000 χιλιάδων Ελλήνων. Επίσης, αναφέρεται στους ενδοιασμούς που έχει το επιτελείο για την δυσκολία διοίκησης της περιοχής της Μικράς Ασίας και για την κόπωση που θα προκληθεί στο Ελληνικό στράτευμα από τη συμμετοχή του στον πόλεμο, κάτι που μπορεί να προσεταιριστεί η Βουλγαρία και να προσπαθήσει να επιτεθεί στην Ελλάδα. Συνεχίζει λέγοντας, ότι και στους βαλκανικούς πολέμους ο ελληνικός στρατός απέδειξε ότι δεν είχε καταβληθεί νωρίτερα από τον βουλγαρικό, και τέλος οι δυνάμεις της συνεννόησης θα βοηθήσουν οικονομικά και διπλωματικά την Ελλάδα για να μπορέσει να αντιμετωπίσει την απότομη αύξηση των εδαφών της και του πληθυσμού της.³⁴ Παρόλα αυτά, η Βουλγαρία αποφάσισε να εγκαταλείψει τη στάση ουδετερότητας και να συμπράξει με τις κεντρικές δυνάμεις. Έτσι, ο Βενιζέλος φοβούμενος κάποια μελλοντική επίθεση της Βουλγαρίας προς την Ελλάδα απάντησε αρνητικά στις δυνάμεις της συνεννόησης.

Το ενδεχόμενο εμπλοκής της Ελλάδας στον πόλεμο ήρθε ξανά στο προσκήνιο τον Φεβρουάριο. Τότε, ο Βενιζέλος γράφει και τρίτο υπόμνημα προς τον Κωνσταντίνο εξηγώντας του τις απόψεις του. Προτείνει η Ελλάδα να συμβάλει στον πόλεμο των στενών των Δαρδανελίων με ένα αποβατικό σώμα στρατού.³⁵ Με αυτόν τον τρόπο η χώρα θα μπορούσε να αναμειχθεί στην διευθέτηση του ζητήματος των Στενών και της Κωνσταντινούπολης, αλλά και να αποκτήσει τα εδάφη στη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι όποιο κι αν ήταν το αποτέλεσμα του πολέμου όσο αφορά τη Γαλλία και τη Ρωσία, έστω και μόνη της να έμενε η Αγγλία θα μπορούσε να διευθετήσει την Ειρήνη στην περιοχή. Ο Κωνσταντίνος φάνηκε αρχικά να μην έχει αντίρρηση, αλλά θεωρούσε ότι η Ελλάδα θα πρέπει να προσκληθεί από την Αντάντ για την συμμετοχή της στον πόλεμο, με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να αποφευχθεί ως ένα βαθμό η αντίδραση του Κάιζερ.³⁶

Παρόλα αυτά, ο Κωνσταντίνος επηρεάστηκε και απάντησε αρνητικά στις προτάσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου από τον επικεφαλής του Γενικού επιτελείου Ιωάννη Μεταξά και τον Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Στρέιτ. Ο Στρέιτ ήταν επηρεασμένος από την Ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων και πίστευε ότι η Ελλάδα δεν έχει συμφέρον να εμπλακεί σε έναν Ευρωπαϊκό πόλεμο, μόνο σε περίπτωση που αυτό κρίνονταν απολύτως απαραίτητο. Θεωρούσε επίσης, ότι η Ελλάδα όσο αφορά τις εδαφικές της διεκδικήσεις είχε κοινά συμφέροντα με τις κεντρικές δυνάμεις οι οποίες επιθυμούσαν τον περιορισμό του πανσλαβισμού, για αυτό το

³⁴ Πετρίδης, ό.π., σ. 274-277.

³⁵ Γεώργιος Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Η Εθνική Ολοκλήρωση 1909 – 1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τομ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-30.

³⁶ Μαυρογορδάτος, 1915 *Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 42-43.

λόγο η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να εγκαταλείψει την ουδετερότητα από τη στιγμή που η Ρουμανία παρέμενε ουδέτερη. Η στάση αυτή του Στρέιτ αιτιολογείται από την άποψη ότι οι Κεντρικές Δυνάμεις επιθυμούσαν να περιορίσουν τον πανσλαβισμό στην Ευρώπη και όχι να ηγηθούν αυτής και ότι το πρόβλημα της Ελλάδας ήταν ο πανσλαβισμός, άρα θα έπρεπε να συμπράξει με τις κεντρικές δυνάμεις.³⁷

Ο Βενιζέλος κατάπληκτος ακούει την απόφαση του Κωνσταντίνου, ο οποίος δηλώνει ότι δεν συμφωνεί με την ανάμειξη της Ελλάδος στον πόλεμο των Δαρδανελίων στο πλευρό της Αντάντ. Ανακοινώνει την παραίτηση της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων η οποία γίνεται άμεσα αποδεκτή. Ο Κωνσταντίνος αποφασίζει να προτείνει στον Αλέξανδρο Ζαΐμη να σχηματίσει κυβέρνηση, η οποία θα κυβερνούσε με νομοθετικά διατάγματα Με σκοπό την αποφυγή εκλογών.³⁸

II.Η διακυβέρνηση υπό τον Δημήτριο Γούναρη

Όμως, ο Κωνσταντίνος και ο περίγυρος του φοβόντουσαν τον αντίκτυπο που μπορεί να είχε η παραίτηση Βενιζέλου στις σχέσεις της Ελλάδας με την Αντάντ. Επίσης, ανησυχούσαν για την επίδραση της συγκεκριμένης εξέλιξης στον θρόνο και έτσι αποφάσισαν να αναζητήσουν διαδόχους του Βενιζέλου οι οποίοι δεν είχαν ταχθεί ποτέ υπέρ κάποια συγκεκριμένης πολιτικής, θεωρώντας ότι θα τους δεχόταν ο Βενιζέλος και αυτό θα σήμαινε αλλαγή στην εσωτερική και στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδος. Ο Ζαΐμης αντίθετα, με τις προσδοκίες του θρόνου αρνήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση χωρίς την κοινοβουλευτική στήριξη του Βενιζέλου. Έτσι, ο Κωνσταντίνος στράφηκε προς τον Δημήτρη Γούναρη ο οποίος δέχτηκε να σχηματίσει κυβέρνηση.³⁹

Αμέσως μετά την ορκωμοσία της νέας Κυβέρνησης (Φεβρουάριος – Αύγουστος 1915)⁴⁰ ο Γούναρης έσπευσε να καθησυχάσει τους συμμάχους, ότι η Ελλάδα θα τηρήσει όλες τις υποχρεώσεις της απέναντί τους σχετικά με την ευμενή πολιτική της ουδετερότητας. Οι σύμμαχοι από την άλλη πλευρά θεώρησαν ότι οι εξελίξεις στην Ελλάδα αποτελούσαν νίκη της

³⁷ Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, «*Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 15-74, εδώ, σ. 18-19.

³⁸ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 59. Βλ. επίσης, Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τομ. 2, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981, σ. 65-74.

³⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 22-23.

⁴⁰ Σχετικά με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Γουνάρη, βλ. πλήρη σύνθεση, Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα, [Διατίθεται στο: <https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου, 2021)].

Γερμανίας. Οι σύμμαχοι λοιπόν ετοιμάζονταν να πάρουν πίσω τις προσφορές που είχαν κάνει στην Ελλάδα και να ευνοήσουν την Βουλγαρία, εάν εκείνη συμμετείχε στον πόλεμο σε βάρος της Ελλάδας και της Σερβίας.

Ο Γεώργιος Ζωγράφος, Υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Γούναρη, πρότεινε την άμεση ανάμειξη της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ υπό όρους.⁴¹

Στις 22 Μαρτίου ο Ζωγράφος διαβεβαίωσε τους συμμάχους, ότι η Ελλάδα θα συμμετέχει στον πόλεμο υπό τον όρο ότι θα διατηρήσει την εδαφική της ακεραιότητα. Οι σύμμαχοι από την πλευρά τους θεώρησαν ότι οι προτάσεις Γούναρη εμπεριείχαν δόλο. Ήθελε Δηλαδή ο Γούναρης να εξασφαλίσει με αυτόν τον τρόπο να μην γίνουν παραχωρήσεις προς τη Βουλγαρία στο μέλλον. Οι σύμμαχοι απάντησαν στην Ελλάδα ότι παραχωρούν της παραχωρούν εδάφη στο βιλαέτι του Αϊδινίου, αλλά δεν έκαναν καμία αναφορά για τις εγγυήσεις της εδαφικής της ακεραιότητας.⁴² Η εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί από την πλευρά των συμμάχων, επειδή δεν επιθυμούσαν να καταστρέψουν τις φιλικές τους σχέσεις με τη Βουλγαρία.⁴³

Στην Ελλάδα τόσο η κυβέρνηση όσο και ο Κωνσταντίνος εφάρμοσαν πολιτική διαπραγματεύσεων με τους συμμάχους με όρους που ήταν αδύνατον να γίνουν αποδεκτοί και από την άλλη πλευρά προσπαθούσαν να διατηρήσουν φιλικές σχέσεις της Ελλάδας με αυτούς. Σκοπός της πολιτικής αυτής ήταν η παρεμπόδιση κυβερνητικής κρίσης η οποία θα συνέβαλε να κρατηθεί μακριά από την διακυβέρνηση της χώρας ο Βενιζέλος, έτσι ώστε, να μην κινδυνεύει η θέση του βασιλιά.

Παράλληλα, η Αντάντ προσπάθησε να πείσει τη Βουλγαρία να προχωρήσει στη συμμαχία, προσφέροντας της δελεαστικά ανταλλάγματα, μάλιστα ενημέρωσε και την Ελλάδα ότι αν έμενε ουδέτερη στον πόλεμο εκείνοι θα προσέφεραν στη Βουλγαρία, την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες.⁴⁴ Οι αποφάσεις αυτές δεν θορύβησαν καθόλου την Αθήνα. Μέχρι τότε ο Γούναρης αντιμετώπιζε ικανοποιητικά την εσωτερική και εξωτερική πολιτική όμως κατά το πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου αρρώστησε ο βασιλιάς, κάτι που επιβεβαιώνεται από το τηλεγράφημα του αυστριακού πρεσβευτή στην Αθήνα, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υπέφερε από γρίπη.⁴⁵

⁴¹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 23.

⁴² Στο ίδιο, σ. 23-24.

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 25.

⁴⁵ Ενεπεκίδης, ό.π., σ. 271. Βλ. σχετικά, *Σκριπ*, 9-5-1915.

Η κατάσταση της υγείας του βασιλιά καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι σύμμαχοι με την Σερβία, τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία βοηθούσαν την Ελλάδα να διατηρήσει τη στάση ουδετερότητας. Τα πράγματα όμως χειροτέρεψαν προς το τέλος Μαΐου, εφόσον οι σύμμαχοι πρόσφεραν στην Βουλγαρία με αντάλλαγμα τη συμμετοχή της στον πόλεμο εναντίον της Τουρκίας, την Ανατολική Θράκη ένα μέρος της σερβικής Μακεδονίας και την Καβάλα, με σκοπό να παραχωρήσουν στην Ελλάδα εκτάσεις στη Μικρά Ασία. Δυστυχώς για τον Βενιζέλο και για τους βενιζελικούς η Αντάντ πρόσφερε στη γερμανική προπαγάνδα αυτό ακριβώς που χρειαζόνταν. Η κοινή γνώμη στράφηκε εναντίον των Συμμάχων. Ακόμα και ο ίδιος ο Βενιζέλος πίστευε ότι ήταν αδύνατον για εκείνον να στρέψει το λαό με το μέρος του. Παρόλα αυτά, οι σύμμαχοι συνέχισαν τις διαπραγματεύσεις με τη Βουλγαρία χωρίς όμως να έχουν κάποιο αποτέλεσμα, διότι η Βουλγαρία είχε ταχθεί με τη γερμανική πλευρά.⁴⁶

Με αυτές τις εξελίξεις η κατάσταση ήταν πολύ ευνοϊκή για τη Γερμανία να εξασφαλίσει την ουδετερότητα της Ελλάδας ακόμη και σε περίπτωση επιθέσης της Βουλγαρίας στη Σερβία. Σύμφωνα με τη Γερμανία η ουδετερότητα της Ελλάδας ήταν πολύ σημαντική, διότι παρέμβαση της Ελλάδας στον πόλεμο μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας θα δημιουργούσε προβλήματα στην προσπάθεια της Βουλγαρίας ανεξαρτήτως αποτελέσματος. Έτσι, το Βερολίνο πρότεινε στο βασιλιά την βόρειο Ήπειρο, αλλά και την υποστήριξη του στις διαπραγματεύσεις με την Τουρκία για τα Δωδεκάνησα. Ο βασιλιάς ανησυχούσε, γιατί δεν ήταν εύκολο να πειστεί η κοινή γνώμη για την αλλαγή πολιτικής και αποφάσισε να ζητήσει από τη Γερμανία να του εγγυηθεί την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας μετά την επίθεση της Βουλγαρίας στη Σερβία, την εκχώρηση της Δοϊράνης- Γευγελής, καθώς και την επέκταση της Ελλάδας στην Αλβανία.⁴⁷ Στο εσωτερικό της Ελλάδας διαλύθηκε η Βουλή στις 18 Απριλίου και τελικά προκηρύχθηκαν εκλογές στις 31 Μαΐου. Η καθυστέρηση στη διενέργεια βουλευτικών εκλογών οφείλονταν σύμφωνα με την υπάρχουσα κυβέρνηση στην έλλειψη εκλογικών καταλόγων των νέων χωρών. Οι φιλελεύθεροι θα συμμετείχαν στις εκλογές χωρίς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος είχε αποφασίσει να αποσυρθεί από την πολιτική στις 26 Μαρτίου, όπου έφυγε κατευθείαν για την Αίγυπτο και στη συνέχεια έμεινε στη Μυτιλήνη μέχρι το αποτέλεσμα των εκλογών. Στο στρατόπεδο των αντιβενιζελικών ο προεκλογικός αγώνας στηρίχθηκε στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού καθώς και στη σημαντική χρηματοδότηση από πλευράς Γερμανίας. Οι αντιβενιζελικοί επίσης, προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν υπέρ τους την ασθένεια του

⁴⁶ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 25

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

βασιλιά.⁴⁸ Συνάμα, επέτρεψαν μικρό αριθμό δημόσιων συγκεντρώσεων των Φιλελευθέρων, ενώ, παράλληλα εφαρμόζονταν μέτρα πειθαρχικού ελέγχου στους οπαδούς του Βενιζέλου.⁴⁹

Παρά όμως, την προσπάθεια των αντιβενιζελικών να εξοντώσουν πολιτικά τον Βενιζέλο απέτυχαν. Οι Φιλελεύθεροι στις εκλογές σε σύνολο 316 εδρών κέρδισαν τις 186, ενώ, οι αντίπαλοι τους 124 έδρες και 6 έδρες οι ανεξάρτητοι βουλευτές. Οι Φιλελεύθεροι τις περισσότερες έδρες τις έχασαν στην περιοχή της Μακεδονίας, στις υπόλοιπες νέες χώρες θριάμβευσαν και ιδιαίτερα στην Παλαιά Ελλάδα όπου κέρδισε 124 έδρες σε σύνολο 184. Έτσι, στις 27 Ιουνίου ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα και επισκέπτεται πρώτα τον βασιλιά Κωνσταντίνο με σκοπό να ενημερωθεί για την πορεία της υγείας του. Στη συνέχεια, πήρε μέρος στη συνέλευση των φιλελευθέρων βουλευτών, όπου ο Βενιζέλος αναλαμβάνει την αρχηγία του κόμματος των Φιλελευθέρων, δηλώνοντας μέσα σε συγκινησιακά φορτισμένο κλίμα ότι επανέρχεται στα πολιτικά δρώμενα, διότι κινδύνευε να χαθεί ότι είχε αποκτηθεί από την “Επανάσταση” του 1909.⁵⁰

III. Η επάνοδος του Βενιζέλου στην κυβέρνηση

Στις 10 Αυγούστου ο Βενιζέλος ορκίζεται πρωθυπουργός, αφού είχε προηγηθεί η παραίτηση της κυβέρνησης Γούναρη.⁵¹ Λίγες μέρες μετά ο Κωνσταντίνος έδειξε τις προθέσεις του στον Πρόεδρο της Βουλής Ζαβιτσιανό βουλευτή των φιλελευθέρων. Του τόνισε λοιπόν την βεβαιότητα του για τη νίκη της Γερμανίας στον πόλεμο και ότι δεν θα επέτρεπε να βρεθεί η Ελλάδα στην πλευρά των ηττημένων. Ο Ζαβιτσιανός ενημέρωσε άμεσα τον Βενιζέλο για τις προθέσεις του βασιλιά. Το παλάτι βρισκόνταν σε διαρκή επικοινωνία με το Βερολίνο, δηλώνοντας την πρόθεση του να απαλλαγεί από την πρωθυπουργία του Βενιζέλου. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος, γνωρίζοντας την αντιπάθεια του βασιλιά προς το πρόσωπό του προσπαθούσε να μην του δώσει κάποια αφορμή. Είχε διακόψει μάλιστα για αυτό το λόγο τις σχέσεις του με το επιτελείο στρατού.⁵²

Καθοριστικής σημασίας εξέλιξη αποτέλεσε η αναμενόμενη βουλγαρική επίθεση εναντίον Σερβίας. Ο Βενιζέλος για να προλάβει την αντίδραση του βασιλιά πρότεινε στην Αντάντ να

⁴⁸ Σκριπ, (Αθήνα), 13-5-1915.

⁴⁹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 58.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 59.

⁵¹ Σχετικά με την κυβέρνηση Βενιζέλου, βλ. τον σχηματισμό της, Γενική Γραμματεία Νομικών και κοινοβουλευτικών θεμάτων, Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα, [<https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου, 2021)].

⁵² Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 60-62.

αποστέλλει στρατεύματα για την υπεράσπιση της Σερβίας μέσω της Θεσσαλονίκης.⁵³ Σκοπός του Βενιζέλου με αυτή την κίνηση ήταν όχι να εκθρονίσει τον βασιλιά, αλλά να τον παρασύρει σε έναν πόλεμο στο πλευρό των συμμαχικών Δυνάμεων.⁵⁴

Ένα άλλο βασικό σημείο αντιπαράθεσης βασιλιά Βενιζέλου αποτέλεσε η γενική επιστράτευση του Ελληνικού Στρατού. Ο βασιλιάς επιθυμούσε επιστράτευση στο πλαίσιο άμυνας της χώρας, ενώ, ο Βενιζέλος επιθυμούσε το αντίθετο, επιστράτευση δηλαδή με σκοπό να βοηθήσει η Ελλάδα τη Σερβία εναντίον της βουλγαρικής επιθέσης. Το ζήτημα αυτό όπως ήταν αναμενόμενο επέφερε μεγάλη δυσαρέσκεια από πλευράς Βενιζέλου, ο οποίος επιθυμούσε να παραιτηθεί. Τον συγκράτησε όμως ο βασιλιάς, επισημαίνοντας του ότι η παραίτηση του θα καθυστερούσε την επιστράτευση πράγμα επικίνδυνο για την Ελλάδα.⁵⁵

IV.Η δεύτερη παραίτηση Βενιζέλου

Η αποτροπή όμως της παραίτησης Βενιζέλου από τον βασιλιά ήταν προσωρινή. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1915 το παλάτι υπέδειξε στους βουλευτές της αντιπολίτευσης να προκαλέσουν τον Βενιζέλο στην βουλή σχετικά με το ζήτημα της Σερβίας, με σκοπό να εξαναγκαστεί ο Βενιζέλος σε μια νέα παραίτηση. Έτσι, ο Γεώργιος Θεοτόκης, ο Δημήτριος Ράλλης και ο Γούναρης προκάλεσαν έντονη συζήτηση στην βουλή με σκοπό να επισημοποιηθεί η αντίθεση του ελληνικού κράτους στην απόβαση αγγλογαλλικών στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη. Ακολούθως, ο Θεοτόκης καθ' υπόδειξη του παλατιού άνοιξε συζήτηση στη βουλή για το θέμα της ελληνοσερβικής συνθήκης και ανάγκασε τον Βενιζέλο να μιλήσει ξεκάθαρα για το σύνολο της πολιτικής που σκοπεύει να εφαρμόσει και να τους υπενθυμίσει ότι έχει την στήριξη της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, όπως προέκυψε από το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαΐου, τονίζοντας ότι είναι πολύ σημαντική η τήρηση της συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913. Μετά από πολύωρη συνεδρίαση ο Βενιζέλος πήρε ψήφο εμπιστοσύνης στη βουλή με 142 υπέρ, 102 κατά και 13 αποχές.⁵⁶

Όταν, ο Κωνσταντίνος διάβασε τα πρακτικά της βουλής, εξαγριώθηκε με τις δηλώσεις Βενιζέλου στη συζήτηση Θεοτόκη που ουσιαστικά προεξοφλούσε την σύγκρουση της Ελλάδας με την Γερμανία. Κάλεσε λοιπόν τον Βενιζέλο στο παλάτι για να του εκφράσει την

⁵³ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τομ. 1, Ίκαρος, Αθήνα 1970, σ. 285-306.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 62-63. Βλ. επίσης, ΕΙΕ & Μελετών, «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό Αρχείο, Φακ. 012, *Τηλεγράφημα Α. Ρωμανού προς το υπουργείο εξωτερικών σχετικά με την αποστολή γαλλικών και αγγλικών στρατευμάτων*, [<http://venizelosarchives.gr/rec.asp?id=3488> (ανάκτηση : 1 Φεβρουαρίου 2021)].

⁵⁵ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 64.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 66-67.

βαθιά δυσαρέσκεια του. Ο Βενιζέλος του απάντησε ότι δεν έχει δικαίωμα σύμφωνα με το Σύνταγμα να διαφωνεί με την πολιτική του πρωθυπουργού της χώρας και προσπάθησε να βρει μια συμβιβαστική λύση μεταξύ τους. Όμως, ο βασιλιάς αυτό που είχε κατά νου είναι να αποσπάσει από τον Βενιζέλο την παραίτηση του και απαξιούσε να τον ακούσει. Ο Βενιζέλος με αυτόν τον τρόπο οδηγήθηκε σε δεύτερη παραίτηση. Μια μερίδα οπαδών του ήταν έτοιμοι να επαναστατήσουν, ο Βενιζέλος όμως, ήταν ψυχολογικά ανέτοιμος και θεωρούσε ότι ένας εμφύλιος πόλεμος σε καιρό επιστράτευσης θα ήταν καταστροφικός για την χώρα και συμφέρων προς την Βουλγαρία.⁵⁷

V.Η πρώτη διακυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη

Ο βασιλιάς έσπευσε να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον πιο μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρο Ζαΐμη.⁵⁸ Η κυβέρνηση του περιελάμβανε τους πρώην πρωθυπουργούς Σ. Δραγούμη (Ιανουάριος-Οκτώβριος 1910), Ράλλη (1844-1921), Γ. Θεοτόκη (1899-1909) και Δ. Γούναρη(Φεβρουάριος-Αύγουστος 1915) δίνοντας της τη μορφή οικουμενικής κυβέρνησης. Ο βασιλιάς από την άλλη πλευρά διατηρούσε μια επιφανειακά φιλική στάση προς τους συμμάχους σχετικά με την απόβαση στρατευμάτων στην Θεσσαλονίκη, με σκοπό φυσικά να μην θιγούν τα συμφέροντα της δυναστείας του.⁵⁹

Βέβαια, λίγο αργότερα η ελληνική κυβέρνηση Ζαΐμη ξεκαθάρισε την θέση της σχετικά με την επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας, τονίζοντας ότι η ελληνοσερβική συνθήκη είχε χαρακτήρα καθαρά βαλκανικό και αφορούσε μόνο την περίπτωση πολέμου με την Βουλγαρία και όχι με τις μεγάλες δυνάμεις, επομένως η συνθήκη την υφιστάμενη στιγμή δεν μπορούσε να εφαρμοστεί, διότι η Βουλγαρία θα επιτίθεντο στην Σερβία με την βοήθεια των κεντρικών δυνάμεων.⁶⁰

Στις 6 Οκτωβρίου οι κεντρικές δυνάμεις επιτέθηκαν στη Σερβία και μια εβδομάδα αργότερα η Βουλγαρία. Κάτω από το βάρος των γεγονότων η Βρετανία θέλησε να δημιουργήσει μια βαλκανική συμμαχία υποσχόμενη στην Ελλάδα και την Ρουμανία στρατιωτική βοήθεια αν

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 67-68.

⁵⁸ Σχετικά με την πρώτη διακυβέρνηση Ζαΐμη, πλήρη εικόνα βλ., Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα, [<https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου, 2021)].

⁵⁹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 29.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 29-30.

βοηθούσαν την Σερβία. Γι' αυτό το λόγο πρόσφεραν στην Ελλάδα την Κύπρο, ενώ, σκεφτόντουσαν να παραχωρήσουν και την Θράκη, όμως η Ελλάδα δεν δέχτηκε.⁶¹

Συνάμα, η συμπάθεια του ελληνικού λαού προς την Ανταντ είχε ελαττωθεί λόγω της στάσης των συμμάχων απέναντι στη Βουλγαρία, κάτι που η γερμανική πλευρά προσπάθησε να εκμεταλλευτεί κάνοντας προπαγάνδα. Στράφηκε εναντίον της συμμαχικής απόβασης στην Θεσσαλονίκη, δημιουργώντας κλίμα αντιπάθειας από τον ελληνικό λαό προς τους συμμάχους και στρέφοντας τον εναντίον του Βενιζέλου. Οι βενιζελικοί από την πλευρά τους άρχισαν να φοβούνται ότι σε περίπτωση προκήρυξης εκλογών οι Φιλελεύθεροι θα ηττούνταν.⁶²

VI. Οι εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου

Ο βασιλιάς ωστόσο διαμύνη στο περιβάλλον του ότι δεν επιθυμούσε να διορίσει ξανά τον Βενιζέλο πρωθυπουργό για όσο διάστημα τουλάχιστον θα κρατούσε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Θεωρούσε ότι ήταν ευκαιρία να απαλλαγεί από την παρουσία του στη βουλή, καθώς ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε δηλώσει ότι εάν διεξάγονταν εκλογές το κόμμα των φιλελευθέρων θα απείχε, διότι θεωρούσε ότι δεν ήταν δόκιμο να γίνουν εκλογές σε περίοδο επιστράτευσης.⁶³

Ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Αλέξανδρος Ζαΐμης ήταν αντίθετος με την διεξαγωγή εκλογών σε περίοδο επιστράτευσης, έχοντας την διαβεβαίωση Βενιζέλου ότι θα έδειχνε ανοχή σε μια νέα κυβέρνηση Ζαΐμης, μόνο που οι φιλελεύθεροι θα απείχαν από τις συνεδριάσεις της βουλής για να ψηφιστούν τα επείγοντα νομοσχέδια πριν η βουλή σταματήσει την λειτουργία της για ένα χρόνο.⁶⁴

Ο Κωνσταντίνος αντιμετωπίζοντας την άρνηση Ζαΐμη να διαλυθεί η βουλή τον αντικατέστησε με τον Στέφανο Σκουλούδη ύστερα από υπόδειξη του Γούναρη. Η κυβέρνηση Σκουλούδη πήρε την ονομασία “κυβέρνηση των γερόντων” λόγω της ηλικίας του πρωθυπουργού που ήταν ογδόντα ετών. Ο ίδιος ανέλαβε το υπουργείο εξωτερικών, ενώ η υπόλοιπη κυβέρνηση παρέμεινε ίδια με εξαίρεση τον υπουργείο παιδείας που ανέλαβε ο Αντώνης Μιχελιδάκης

⁶¹ Κωνσταντίνος Γ. Ζαβιτζιανός, *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε* (1914 – 1922), τομ. 1, Αθήνα 1946 – 47, σ. 96. Βλ. επίσης, Christos A. Theodoulou, *The British offer of Cyprus to Greece in the light of the war in the Balkans*, Cyprus Research Centre, Nicosia, 1970-71, σ. 417-430.

⁶² Λεονταρίτης, ό.π. σ. 29-30.

⁶³ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 76.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 75.

αντίπαλος του Βενιζέλου στην Κρήτη. Η βουλή διαλύθηκε στις 26 Οκτωβρίου και προκηρύχθηκαν εκλογές στις 6 Δεκεμβρίου 1915.⁶⁵

Το κόμμα των φιλελευθέρων αποφάσισε να απέχει από τις εκλογές αυτές υποστηρίζοντας ότι η διάλυση της βουλής είναι αντισυνταγματική, αλλά και για έναν επιπρόσθετο λόγο ότι οι περισσότεροι ψηφοφόροι ήταν επιστρατευμένοι και δεν είχαν το δικαίωμα να ψηφίσουν στον τόπο που υπηρετούσαν.⁶⁶ Την επίσημη δήλωση μη συμμετοχής στις εκλογές των φιλελευθέρων έκανε με διάγγελμα του προς τον λαό ο Βενιζέλος στις 8 Νοεμβρίου, στο οποίο τόνιζε ότι οι συνεχείς διαλύσεις της βουλής αποτελούσαν την κατάφωρη καταπάτηση του πολιτεύματος. Ενώ, τόνισε ότι οι φιλελεύθεροι θα στήριζαν την κυβέρνηση Ζαΐμη μέχρι την λήξη της επιστράτευσης. Το διάγγελμα του Βενιζέλου θεωρήθηκε επαναστατικό από το παλάτι και ο βασιλιάς σχεδίαζε να συλλάβει τον Βενιζέλο, όμως τον συγκράτησε ο Θεοτόκης, λέγοντας του ότι με αυτή την κίνηση θα ηρωποιούνταν ο Βενιζέλος.⁶⁷

VII.Οι εξελίξεις μετά τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου

Μετά τις εκλογές του Δεκεμβρίου οι οποίες στιγματίστηκαν από την αποχή των φιλελευθέρων, την διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε ο Σκουλούδης(25 Οκτωβρίου 1915 – 9 Ιουνίου 1916)⁶⁸ ο οποίος αποδείχτηκε ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του βασιλιά Κωνσταντίνου σε σχέση με τους προκατόχους του. Ο Βενιζέλος από την άλλη πλευρά και το κόμμα των φιλελευθέρων που απείχε από την τελευταία εκλογική αναμέτρηση αποφάσισε ότι χρειάζεται να συστήσει κόμμα για εξωκοινοβουλευτικό αγώνα. Η ιδέα δημιουργίας μαζικού κόμματος που είχε την αφετηρία της στις 5 Σεπτεμβρίου 1910, εγκαταλείφθηκε οριστικά. Το κόμμα των φιλελευθέρων λειτουργούσε ως κοινοβουλευτική ομάδα. Το μόνο που έκανε εκτός από την ενίσχυση του βενιζελικού τύπου ήταν να οργανώσει δημόσιες διαλέξεις σύμφωνα με το αγγλικό πρότυπο. Η προσπάθεια αυτή των φιλελευθέρων δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί λόγω της δραστηριότητας που ανέλαβε ο υπουργός εσωτερικών της χώρας για τον σκοπό αυτό. Δυο προσπάθειες των φιλελευθέρων για δημόσιες διαλέξεις καταπνίγηκαν από βιαιοπραγίες των οργάνων της τάξης.⁶⁹ Η Αντάντ παρακολουθώντας αυτές τις εξελίξεις στην Ελλάδα αντέδρασε

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 74.

⁶⁶ Βεντήρης, ό.π., σ. 45-89.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 77-78.

⁶⁸ Σχετικά με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Σκουλούδη, βλ. πλήρη σύνθεση, Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα, [<https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου, 2021)].

⁶⁹ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 79-80-81.

με συνεχείς παραβιάσεις της ελληνικής κυριαρχίας όχι μόνο για να στηρίξει τα δικά της συμφέροντα, αλλά και των υποστηρικτών της στην Ελλάδα το κόμμα δηλαδή των φιλελευθέρων.

Στο κυβερνητικό στρατόπεδο ο Σκουλούδης πληροφόρησε την Αντάντ ότι θα εφαρμόζε την συνθήκη της Χάγης και θα αφοπλίζει τους Σέρβους και τους αγγλογάλλους, αν υποχωρούσαν σε ελληνικό έδαφος. Παρά τις απειλές της ελληνικής κυβέρνησης η Αντάντ κατέλαβε την Κέρκυρα, όπου εγκαταστάθηκε η κυβέρνηση της Σερβίας, ο βασιλιάς και ο σερβικός στρατός. Όταν όμως ο στρατός της Σερβίας ήταν έτοιμος να επέμβει στο μακεδονικό μέτωπο, ο Σκουλούδης απαγόρευσε την μεταφορά του μέσω του ελληνικού σιδηροδρόμου. Ταυτόχρονα, το παλάτι βρισκόταν σε μυστικές συνεννοήσεις με την Γερμανία για την σύναψη δανείων προς την Ελλάδα, αλλά και άλλων πολιτικών αποφάσεων με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η παράδοση του οχυρού του Ρούπελ στους Βουλγάρους η οποία πραγματοποιήθηκε στις 13 Μαΐου 1916.⁷⁰

Η εξέλιξη αυτή θορύβησε τον Βενιζέλο ο οποίος αποφάσισε να εφαρμόσει ένα σχέδιο το οποίο παρουσίασε στις δυνάμεις της Αντάντ, τονίζοντας τους ότι θα το υλοποιούσε μόνο με τη σύμφωνη γνώμη τους. Το σχέδιο αφορούσε τη συγκρότηση προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη και θα περιελάμβανε την επικράτεια των νέων χωρών και είχε ως σκοπό την συγκρότηση στρατού για να πολεμήσει στο πλευρό της Αντάντ. Ο Βενιζέλος φυσικά υπογράμμισε ότι δεν σκόπευε με αυτή του την κίνηση να προκαλέσει εμφύλιο πόλεμο στην χώρα. Η Αγγλία όμως, δεν έδωσε την συγκατάθεση της και έτσι το σχέδιο εγκαταλείφθηκε προσωρινά.⁷¹

⁷⁰ Στο ίδιο.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 82-83.

Κεφάλαιο Τρίτο

Ι.Η διακοίνωση της Αντάντ στις 8/21 Ιουνίου

Οι Σύμμαχοι και συγκεκριμένα ο στρατηγός Sarrail έθεσαν την Θεσσαλονίκη σε κατάσταση πολιορκίας και λίγο αργότερα έγινε μερικός αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων, με σκοπό να ενθαρρυνθούν οι βενιζελικοί. Οι εξελίξεις αυτές θεωρήθηκαν πλήγμα για την εθνική κυριαρχία και ανεξαρτησία της χώρας, παρόλο που τονίστηκε από την πλευρά των Συμμάχων και των βενιζελικών ότι έγινε προσπάθεια προστασίας των συνταγματικών ελευθεριών των Ελλήνων. Εν τω μεταξύ, στις 8/21 Ιουνίου η Αντάντ με διακοίνωση της στην ελληνική κυβέρνηση ζητούσε την αποστράτευση του ελληνικού στρατού, την απομάκρυνση της κυβέρνησης Σκουλούδη, τη διάλυση της βουλής, την προκήρυξη εκλογών και την αντικατάσταση ορισμένων ανώτερων αξιωματικών που ήταν αντίθετοι απέναντι στους Συμμάχους.⁷²

Οι προαναφερθείσες ενέργειες από πλευράς της Αντάντ όπως ήταν αναμενόμενο αποτέλεσαν σοβαρό πλήγμα στην δημοτικότητα του Βενιζέλου, διότι οι αντιβενιζελικοί τον κατηγορήσαν ως εμπνευστή των απαιτήσεων της Ανταντ. Βέβαια, σε όλο αυτό συνέβαλε και η στάση του Βενιζέλου ο οποίος υποστήριξε την στάση των Συμμάχων, επικαλούμενος τις συνθήκες του 1863-1864 οι οποίες έδιναν το δικαίωμα στους Συμμάχους να εγγυόνται την συνταγματική δομή του ελληνικού κράτους.⁷³

Ο αντιβενιζελικός τύπος της εποχής και συγκεκριμένα η εφημερίδα *Εμπρός*, η οποία χρησιμοποιεί βαρύς χαρακτηρισμούς τόσο για τους συμμάχους όσο και για τον Βενιζέλο,

⁷² Λεονταρίτης, ό.π. σελ. 36. Βλ. περισσότερα, Παύλος Πετρίδης-Γεώργιος Νάκος- Γεώργιος Αναστασιάδης-Γιώργος Χιονίδης-Ευάγγελος Χεκίμογλου-Αντώνης Σατραζάνης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 37-38.

⁷³ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 36. Επίσης, Πετρίδης-Νάκος κ.ά., ό.π., σ. 38.

αναφέρει σε δημοσίευμα της στις 8 Ιουνίου 1916 για ένα ψευδό τηλεγράφημα που διαβιβάστηκε στους Τάιμς από ένα «ψευτοέλληνα» ανταποκριτή πάνω στο οποίο βασίστηκαν οι σύμμαχοι για να βρουν επιχειρήματα και αφορμές εναντίον της Ελλάδας. Το τηλεγράφημα συγκεκριμένα μιλούσε για μια δημόσια γιορτή στην οποία συμμετείχε ο αρχηγός της Βρετανικής αποστολής ναύαρχος Πάλμερ και ο οποίος περικυκλώθηκε από Έλληνες μυστικούς αστυνομικούς. Ενώ, αιτιολογεί ότι το τηλεγράφημα ήταν πλαστό, λέγοντας ότι εάν ίσχυε το αντίθετο ο Άγγλος ναύαρχος θα προέβαινε σε διαμαρτυρία, κάτι που δεν έκανε. Αλλά και να παρατήρησε ότι ήταν περικυκλωμένος από αστυνομικούς θα είχε την ικανότητα να καταλάβει ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει για την προφύλαξη του ιδίου, αλλά και όλων των άλλων επισήμων που βρίσκονταν στην κερκίδα.⁷⁴

Ενισχυόμενοι λοιπόν όλοι αυτοί οι ψευδολόγοι από ένα κόμμα, εννοώντας το βενιζελικό, το οποίο δεν ασχολείται καθόλου με το συμφέρον της Ελλάδας και ένα μέρος του τύπου να συμβάλλει στο να βρεθούν όλα τα στοιχεία εναντίον της Ελλάδας και να γίνεται απόκρυψη της αλήθειας, στοιχεία στα οποία βασίστηκαν για να βρουν αφορμές να έρθουν σε ρήξη με ανθρώπους που θεωρούν ότι μπορούν να τους συντρίψουν. Μας ζητήθηκε από την Αντάντ να διατάξουμε γενική αποστράτευση, το πράξαμε. *Αχρείοι! Δόλιοι! Προδότες! Επίβουλοι! Αχάριστοι! Μόνον ο Βενιζέλος είναι μέγας ανήρ και ικανός να μας ηγηθεί! Μόνον αυτός πρέπει να διοικεί αυτόν τον τόπον! Θέλομεν να διατάξετε αμέσως εκλογάς δια να ερωτηθεί ο Ελληνικός λαός!*⁷⁵

Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον βενιζελικό τύπο ο οποίος σύμφωνα με την εφημερίδα προσπαθεί να ενισχύσει τις προαναφερθείσες προσπάθειες εναντίον της Ελλάδας, με όλες τις συνηθισμένες μεθόδους που χρησιμοποιεί. Παράλληλα, εκφράζεται η απορία γιατί να διαλυθεί η βουλή και κατά συνέπεια να πέσει η κυβέρνηση Σκουλούδη και να διεξαχθούν εκλογές. Διότι, η παρούσα βουλή εκλέχθηκε νομίμως και επομένως εκπροσωπεί τη βούληση των Ελλήνων.⁷⁶

Είναι απαράδεκτο η Ελλάδα και ο Ελληνικός λαός, να πιεστεί, να εμπλακεί στον πόλεμο ο οποίος αποδείχτηκε ολέθριος για τις χώρες που ενεπλάκησαν. Για ένα κράτος μικρό όπως το ελληνικό οι κίνδυνοι είναι μεγαλύτεροι από τις ωφέλειες, ώστε, οποιοσδήποτε άνθρωπος που είναι ειλικρινής και έχει σώας τας φρένας να μην θεωρεί ότι η ουδετερότητα την παρούσα στιγμή είναι πολύτιμη.⁷⁷

⁷⁴ *Εμπρός*, (Αθήνα), 8-6-1916.

⁷⁵ Στο ίδιο.

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ Στο ίδιο.

Αντίθετα, η πολιτική των Φιλελευθέρων διαστρέφει συνεχώς την αλήθεια και δεν λέει ποτέ ακριβώς αυτό που θέλει, ενώ έκρυψε το πρόγραμμά της δυο φορές κατά την διάρκεια των εκλογών και εμπνέεται πάντα από τις ξένες πρεσβείες. Μια τέτοια πολιτική δεν έχει Ελληνική συνείδηση, όταν βοηθά και συμπράττει με εκείνους που θέλουν να βλάψουν την Ελλάδα. Δεν είναι ποτέ δυνατόν να υποστηρίζει ο Βενιζέλος ότι το Ρούπελ παραδόθηκε κατόπιν συνεννόησης του Γενικού Επιτελείου με τους Γερμανούς και ότι η επιστράτευση διατηρήθηκε για να χρησιμοποιηθεί εναντίον της Αντάντ.⁷⁸

Τονίζει επίσης η εφημερίδα σε ειρωνικό τόνο ότι εάν παραιτηθεί η παρούσα κυβέρνηση και αναλάβει την εξουσία το κόμμα των φιλελευθέρων με πρωθυπουργό τον Βενιζέλο, η Ελλάδα θα καταστραφεί αλλά μια μερίδα ανθρώπων θα ευχαριστηθεί, διότι θα ανέβουν στο χρηματιστήριο οι μετοχές των ακτοπλοϊκών εταιρειών. Σαφής υπαινιγμός κατά Βενιζέλου, διότι ως γνωστό υποστηρίζονταν τόσο ο ίδιος όσο και το κόμμα του πολιτικά αλλά και οικονομικά από τον κλάδο των εφοπλιστών.⁷⁹

Στο αντίπαλο στρατόπεδο, η βενιζελική εφημερίδα Μακεδονία σε κύριο δημοσίευμα της γράφει ότι η κυβέρνηση Σκουλούδη υπέβαλε την παραίτηση της στον βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος την έκανε δεκτή. Παράλληλα, οι υπουργοί της κυβέρνησης δήλωναν ότι δεν συνέτρεχε λόγος παραίτησης της κυβέρνησης η οποία ήταν απροσδόκητη.⁸⁰

Παρόλα αυτά, η παραίτηση της κυβέρνησης Σκουλούδη αντιμετωπίστηκε με ανακούφιση και ειλικρινή χαρά και ήταν η μόνη διέξοδος για την κρισιμότερη περίοδο που διένυε το ελληνικό κράτος, αλλά και ολόκληρος ο Ελληνισμός. Η κυβέρνηση ήρθε στην εξουσία με σκοπό να κρατήσει την Ελλάδα μακριά από τον πόλεμο και από τους συμμάχους, με αποτέλεσμα να χαντακώσει το Ελληνικό ζήτημα. Δεν ήταν σε θέση να διαχειριστεί ευμενώς την Αντάντ αλλά και την πολιτική της ουδετερότητας, αντίθετα προέβη σε συναισθηματισμούς υπέρ της Γερμανίας και παρέδωσε την Ανατολική Μακεδονία στους Βουλγάρους, αιώνιους εχθρούς της Ελλάδας. Ενώ, διατήρησε με τις άσκοπες ενέργειες της την άσκοπη γενική επιστράτευση και δημιούργησε την υπόνοια στην Αντάντ ότι η Ελλάδα έχει εχθρικές βλέψεις εναντίον της. Η υπουργική αυτή κρίση φαίνεται ότι θα λυθεί με τον σχηματισμό νέας κυβέρνηση υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, δοκιμασμένης πολιτικής αξίας ο οποίος αποδέχτηκε την πρόταση.⁸¹

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 8-6-1916.

⁸¹ Στο ίδιο. Σχετικά με τον σχηματισμό της δεύτερης κυβέρνησης Ζαΐμη, βλ., Γενική Γραμματεία Νομικών και κοινοβουλευτικών θεμάτων, Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα, [<https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου, 2021)].

Στο εσωτερικό της χώρας ξέσπασε κυβερνητική κρίση με αφορμή τις οικονομικές δυσκολίες, την κατάληψη του οχυρού του Ρούπελ και των φατριαστικών τάσεων που υπήρχαν στην κυβέρνηση.⁸² Η Πηνελόπη Δέλτα γράφει σχετικά με την παράδοση του Ρούπελ στο Ημερολόγιο της:

Μου είπε ο Ρακτιβάν: Στις 9 Μαΐου ο Σκουλούδης υπέγραφε το πρωτόκολλο της παραδόσεως του Ρούπελ· στις 13 Μαΐου παραδίδονταν το Ρούπελ· στις 22 Μαΐου ο Σκουλούδης στη βουλή εδήλωνε πως εξ απορόπτου οι Βούλγαροι παρουσιάσθηκαν με τους Γερμανούς εμπρός στο φρούριο που προσπάθησε να διαφεντευθεί, αλλ' εμπρός στη μεγαλύτερη δύναμη, αναγκάστηκε να παραδοθεί και γι' αυτό δεν πρόφθασαν να σώσουν τα κανόνια και τα πολεμοφόδια. Αυτά τα γνώριζα και από τον Πολίτη και από το λόγο του Βενιζέλου στη Βουλή. Αλλά μου είπε ο Ρακτιβάν πώς από τις 12 Μαρτίου έλαβαν όλοι οι μέραρχοι διαταγή να παραδώσουν τα φρούρια τους· στο δικό του τομέα ήταν το φρούριο του Ντοβά -Τεπέ, και η διαταγή έλεγε να το παραδώσουν. Στις 25 Μαρτίου καινούρια διαταγή, έλεγε να το παραδώσουν. Στις 25 Μαρτίου καινούρια διαταγή, μόλις παρουσιαστούν οι Βούλγαροι να το παραδώσουν. Πρόφθασαν οι Γάλλοι και το κατέλαβαν. Το Ρούπελ όμως, που από τις 12 Μαρτίου είχε καταδικαστεί, παραδόθηκε στις 13-14 Μαΐου.⁸³

Ωστόσο, τόσο ο Βενιζέλος όσο και οι Σύμμαχοι γνώριζαν ότι η επιτυχία ήταν προσωρινή. Ο Βενιζέλος πλέον δεν μπορούσε να βασιστεί στις ψήφους των στρατευμένων ανδρών. Από την μια πλευρά η επιθυμία των στρατιωτών να επιστρέψουν στις εστίες τους και τα λάθη των συμμάχων από την άλλη, κατόρθωσαν το Γενικό Επιτελείο και η γερμανική προπαγάνδα να στρέψουν τους απλούς στρατιώτες εναντίον της Αντάντ και του Βενιζέλου. Ταυτόχρονα, εκείνη την εποχή λόγω της αποστράτευσης του στρατού δημιουργήθηκαν σύνδεσμοι επιστράτων από αξιωματικούς και στρατιώτες των αποστρατευμένων μονάδων.⁸⁴ Κατά τον Μαυρογορδάτο, σύμφωνα με την βενιζελική πλευρά: *επρόκειτο για μια κλασική περίπτωση ομάδας πίεσης με περιορισμένο και πεπερασμένο “συντεχνιακό” στόχο. Προκύπτει έτσι ο πειρασμός, να θεωρηθούν οι πρωτεργάτες του ΠΣΕ απλά εκτελεστικά όργανα σχεδίου που εκπόνησαν άλλοι.*⁸⁵ Ο Σύνδεσμος των επιστράτων ξεκίνησε από την Αθήνα και εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλη την Ελλάδα με σκοπό την τρομοκρατία κατά των βενιζελικών. Το Γενικό

⁸² Λεονταρίτης, ό.π., σ. 36. Βλ. επίσης, Μαυρογορδάτος, «Οι πολιτικές εξελίξεις» σ. 20-21.

⁸³ Παύλος Ζάννας (επιμ.), Αρχείο Πηνελόπης Σ. Δέλτα, τομ. Α, Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, (Ημερολόγιο-Αναμνήσεις-Μαρτυρίες-Αλληλογραφία), Ερμής, Αθήνα 2009, σ. 39.

⁸⁴ Λεονταρίτης ό.π. σ. 36.

⁸⁵ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ.27.

Επιτελείο και ο Μεταξάς έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην δημιουργία του συνδέσμου που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα το επόμενο διάστημα.

II.Η γερμανο-βουλγαρική επανάσταση και η στάση του Βενιζέλου

Μετά τα μέσα του καλοκαιριού, στις 17 Αυγούστου 1916 εκδηλώθηκε γερμανο-βουλγαρική επίθεση στη Μακεδονία. Ο Sarrail ο οποίος ήταν ανώτατος στρατιωτικός εκπρόσωπος της Αντάντ, προέβαλλε σθεναρή αντίσταση, παρόλα αυτά, η Ανατολική Μακεδονία πέρασε στα χέρια των Βουλγάρων με πολύ σοβαρές συνέπειες για την Ελλάδα. Παράλληλα, η Ρουμανία προσχώρησε στον πόλεμο στις 16 Αυγούστου 1916 στο πλευρό των συμμάχων.

Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες (*Εμπρός-Σκριπ*) γράφουν ότι ενώ η έξοδος της Ρουμανίας αναμενόταν αμέσως μετά την έξοδο της Ιταλίας στον πόλεμο, έγινε δεκατέσσερις μήνες μετά. Σε αυτό συνέβαλλε η επί ένα χρόνο θριαμβευτική πορεία στον πόλεμο των Αυστρο-Γερμανών, που άλλοι θεώρησαν ότι αντίθετα την επέσπευσε. Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να βάλει την Ελλάδα σε νέες σκέψεις. Χαρακτηριστικά στην εφημερίδα *Εμπρός* αναφέρεται:

Η έξοδος της Ρουμανίας εκ της ουδετερότητας αναμένετο ταυτόχρονος μετά της Ιταλίας προ δεκατεσσάρων μηνών. Αλλ' οιαδήποτε και υπήρξαν τα γεγονότα άτινα την ανέστειλαν μέχρι της προχθές, θ' ανομολογήσει έκαστος ότι εκλέξασα μόνη την στιγμήν της ενέργειας της τοσούτον βραδύτερον εκείνης ην οι άλλοι εθεώρουν πρόσφορον εις τούτο, κατωρθώσε ν' αποφύγει όλας εκείνας τας καταστροφάς τας οποίας θα συνεπήγετο μοιραίως η προς το μέρος του επί σχεδόν έτος θριαμβευτική επικράτησις των Αυστρο-Γερμανών.

Πολλοί θα θεωρήσουν την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο ως αφορμή για την έξοδο της Ελλάδας, όμως, η χώρα θα πρέπει να λάβει υπόψιν της όλες τις παραμέτρους που θα επιτρέπουν την είσοδο της στον πόλεμο εξασφαλίζοντας τα συμφέροντα της. Εάν υπάρχουν δυσχέρειες στην λήψη άμεσων αποφάσεων υπαίτιοι είναι οι σύμμαχοι, *Εάν υφίσταται δυσχέρεια τις προς λήψιν άμεσων αποφάσεων είνε εκείνη την οποίαν εδημιούργησαν οι Σύμμαχοι* οι οποίοι ενστερνίστηκαν τις συκοφαντίες εκείνων που υποστήριζαν ότι η Ελλάδα ήταν έτοιμη να συμπράξει με τις κεντρικές δυνάμεις και για αυτό το λόγο ζήτησαν γενική

αποστράτευση. Αλλά, η μεταβολή των απόψεων της Ελλάδας προϋποθέτει την μεταβολή των προθέσεων των συμμάχων, οι οποίοι προ δεκαεπτά μηνών της αρνήθηκαν τα στοιχειώδη.⁸⁶

Στο αντίπαλο στρατόπεδο η εφημερίδα *Μακεδονία* έχει ένα πανηγυρικό άρθρο για τον Ελληνικό λαό ο οποίος συνενώθηκε και έλαβε τις αποφάσεις του χωρίς να έχει πλέον αντιρρήσεις και έχοντας αίσθηση της κρισιμότητας της κατάστασης απέβαλε κάθε δισταγμό. Η έξοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ αφύπνισε και τους λίγους εναπομείναντες αντιρρησίες. Παρατηρήθηκε επίσης πνεύμα συναδέλφωσης αντίπαλων πολιτικών κομμάτων με ανταλλαγή συγκινητικών χειραψιών και φιλημάτων συγγνώμης. Εκδηλώσεις που δεν έγιναν μόνο στην Θεσσαλονίκη, αλλά και στην Αθήνα, αναφέρουν ότι οι αιρετικοί εξαφανίστηκαν και επέστρεψαν στην πολιτική παράταξη την οποία είχαν αποποιηθεί λόγω προπαγάνδας ή λόγω του φόβου της τρομοκρατίας και της συστηματικής διαστρέβλωσης της αλήθειας. Επομένως, σε όλες τις πόλεις της Παλαιάς και της Νέας Ελλάδας επήλθε συμφιλίωση μεταξύ του λαού. Ο λαός έπαψε να διαφωνεί συνενώθηκε και είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο. Ευτυχώς ο Ελληνικός λαός βγήκε από το λήθαργο, κατάλαβε την πλάνη στην οποία είχε περιπέσει και είναι έτοιμος να υπερασπιστεί την πατρίδα του. Χαρακτηριστικά λέει: «*Αλλοίμονον εις εκείνους οι οποίοι θα θελήσουν να αντιταχθούν εις την ομόφωνον πλέον ΦΩΝΗΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ η οποία εις την περίστασιν αυτήν θα είνε περισσότερον πάσης άλλης ΟΡΓΗ ΘΕΟΥ!*»⁸⁷ Η εφημερίδα χρησιμοποιώντας κεφαλαία γραφή στις δυο παραπάνω φράσεις προσπαθεί να συνταράξει τον αναγνώστη και κατ' επέκταση να προπαγανδίσει υπέρ του Βενιζέλου και της παράταξης του.

Στο παλάτι η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τις δυνάμεις του άξονα δεν επέφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αντίθετα, δημιούργησε νέα προβλήματα. Οι Βούλγαροι και οι Γερμανοί αποδείχτηκαν αναξιόπιστοι προς μεγάλη λύπη του Κωνσταντίνου. Οι Βούλγαροι επιδόθηκαν σε διωγμούς εναντίον των Ελλήνων με σκοπό τον αφανισμό του ελληνικού στοιχείου. Με την παρέμβαση της Γερμανίας απομακρύνθηκε ο κίνδυνος εξολοθρεύσεως του ελληνικού στοιχείου. Παρόλα αυτά, οι Βούλγαροι συνέχισαν τους διωγμούς κατά των Ελλήνων. Ο Κωνσταντίνος και το περιβάλλον του επιθυμούσαν ουσιαστικά την συνέχιση των εχθροπραξιών από πλευράς Γερμανίας και Βουλγαρίας.⁸⁸

Στο στρατόπεδο των συμμάχων η κατάληψη της Μακεδονίας αντιμετωπίστηκε με αντίποινα. Ο Κωνσταντίνος, προσπαθώντας να εξομαλύνει την κατάσταση απέλυσε από το Γενικό

⁸⁶ *Εμπρός*, (Αθήνα), 17-8-1916. *Σκριπ*, (Αθήνα), 17-8-1916.

⁸⁷ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 17-8-1916.

⁸⁸ Λεονταρίτης, ό.π. σ. 36-37.

Επιτελείο τον αρχηγό Δουσμάνη, καθώς και τον συνταγματάρχη Μεταξά. Οι σύμμαχοι όμως, δεν πείστηκαν από αυτές τις αλλαγές. Ο Βενιζέλος κάτω από αυτές τις συνθήκες αποφάσισε να επαναστατήσει, στην αρχή όμως είχε κάποιους ενδοιασμούς, προσδοκώντας να βρεθεί έστω και τελευταία στιγμή κάποια λύση. Η εκδήλωση του πραξικοπήματος στην Θεσσαλονίκη στις 16/22 Αυγούστου τον οδήγησε να αλλάξει στάση. Το κίνημα της Θεσσαλονίκη δεν είχε ανάλογη επιτυχία, οι περισσότεροι αξιωματικοί και στρατιώτες της 11^{ης} μεραρχίας ήταν εναντίον του.⁸⁹

Στην Παλαιά Ελλάδα ακόμη και οι βενιζελικοί ήταν κατά του κινήματος. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δήλωσε ότι το κίνημα ήταν μια βιαστική κίνηση. Η αντίδραση αυτή του Βενιζέλου αιτιολογείται με βάση την επιθυμία του να δημιουργήσει ένα γενικό κίνημα το οποίο θα τύγχανε της αποδοχής όλου του πολιτικού κόσμου της Μακεδονίας για να πολεμήσει εναντίον των Βουλγάρων, να μην έχει αντιδυναστικό χαρακτήρα και να μην οδηγηθεί η χώρα σε εμφύλιο πόλεμο.⁹⁰

Ο αντιβενιζελικός τύπος υποστήριζε ότι η διαφορά μεταξύ των αντιλήψεων Βενιζέλου-Ζαΐμη για την προσχώρηση της Ελλάδας στην Αντάντ οδήγησε στην εκδήλωση του Κινήματος Εθνικής Άμυνας στην Θεσσαλονίκη. Η μεν κυβέρνηση Ζαΐμη υποστήριζε ότι είναι απαραίτητο να γίνουν διαπραγματεύσεις και συζητήσεις με τους συμμάχους για να μπούμε στον πόλεμο στο πλευρό τους, ο δε Βενιζέλος ήθελε να συμμαχήσουμε με την Αντάντ χωρίς καμία διαπραγμάτευση λόγω του ότι η Βουλγαρία μπορεί να προσέλθει πρώτη στο πλευρό των συμμάχων και έτσι να κατορθώσει να εξασφαλίσει μεγάλο μέρος των κατακτηθέντων στη Μακεδονία. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Εμπρός*: *Η ματαιωθείσα απόπειρα της Πέμπτης εν Αθήναις ηθέλησε να συγχρονισθή προς το κίνημα της Θεσσαλονίκης. Είναι δε αστεία αι δηλώσεις εκείναι, ότι τα λεγόμενα εν Μακεδονία από τους στενούς φίλους του κ. Βενιζέλου, αποδοκιμάζονται από τον κ. Βενιζέλον.* Άρα, είναι αστεία από πλευράς Βενιζέλου η αποδοκιμασία της εκδήλωσης του Κινήματος Της Θεσσαλονίκης η οποία έγινε από στενούς φίλους του.⁹¹ Τονίζεται επίσης, ότι οι κινήσεις και οι εκδηλώσεις κατά της Ελληνικής κυβέρνησης καταδικάστηκαν από τους πρεσβευτές των δυνάμεων της Αντάντ και κάτω από αυτές τις πιέσεις ο Βενιζέλος έσπευσε να δηλώσει την ευλάβεια και τον σεβασμό του προς το Πολιτειακό καθεστώς.⁹² Ενδεικτικά, η εφημερίδα *Σκριπ* αναφέρει:

⁸⁹ Στο ίδιο.

⁹⁰ Στο ίδιο.

⁹¹ *Εμπρός*, (Αθήνα), 21-8-1916.

⁹² *Σκριπ*, (Αθήνα), 21-8-1916.

Είδον ότι η πρωτοβουλία των κινήσεων των ξένων Κυβερνήσεων δεν ανήκει πλέον ως προ ολίγου χρόνου εις τον κ. Βενιζέλον, και ότι αι οδηγίαι του και αι υποδείξεις του προς τον λαόν και αι συμβουλαί και αι απειλαί του και οι κομπασμοί του και αι καυχσιολογίαι του δεν ανταποκρίνονται τελείως προς τας διαθέσεις και τας σχηματιθείσας αποφάσεις των Δυνάμεων. Μικρόν ολίγον και θα εγκαταλείπετο τελείως υπ' αυτόν. Και έσπευσαν χθες οι εν τω τύπο δορυφόροι του κ. Βενιζέλου να εκδηλώσωσι την προς το Πολιτειακόν καθεστώς ευλάβειαν των και να συστήσωσι τον σεβασμόν προς αυτό και των ομοφρόνων των.

Από την άλλη πλευρά ο βενιζελικός τύπος επισημαίνει ότι οι διάφοροι παράγοντες στην Αθήνα μόνο δια της βίας είναι δυνατό να καταλάβουν. Είναι σφάλμα διπλωματικό που μέχρι πρότινος η πλευρά Βενιζέλου προσπάθησε με επιχειρήματα διαπραγματεύσεις και συνεννοήσεις να πείσει να αλλάξουν πολιτική αυτοί που πούλησαν την Ελλάδα και την ψυχή τους στους Γερμανούς. Όταν μέρος του στρατού επαναστατεί, καθώς και ο λαός των Αθηνών αλλά και άλλων πόλεων της Ελλάδας και η κυβέρνηση αρνείται να ακολουθήσει την λαϊκή θέληση, τότε η βία δεν είναι πλέον βία αλλά από μηχανής θεός.⁹³

Την ίδια χρονική περίοδο στην Αθήνα ο πρωθυπουργός Ζαΐμης προέβη σε μια απρόσμενη ενέργεια, προσέγγισε την Γαλλία με σκοπό να ξεκινήσουν διαπραγματεύσεις για την σύμπραξη της Ελλάδας με τους συμμάχους. Βασικός λόγος για αυτή την κίνηση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η έξοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων, κάτι που θα επέφερε αλλαγές στην Βαλκανική. Παράλληλα, η Ιταλία με την σύμφωνη γνώμη των συμμάχων άρχισε να στέλνει στρατεύματα στην Βόρειο Ήπειρο. Ενώ, η κυβέρνηση των Αθηνών ανησυχούσε ότι το κίνημα της Θεσσαλονίκης θα στρέφονταν εναντίον του παλατιού και ήθελε να προλάβει την εδραίωση του. Η Αντάντ είδε θετικά την κίνηση των Αθηνών, όμως, οι παρατεταμένες διαπραγματεύσεις τους απογοήτευσαν. Οι σύμμαχοι πριν αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις αποφάσισαν να οξύνουν τα πράγματα και ζήτησαν τον έλεγχο των λιμανιών, των τηλεγράφων, των σταθμών ασυρμάτων, σιδηροδρόμων και ταχυδρομείων, καθώς και την απομάκρυνση των πρακτόρων των Γερμανών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Ζαΐμης υπέβαλλε την παραίτηση του.⁹⁴

Την επόμενη ημέρα ο αντιβενιζελικός τύπος υποστηρίζει ότι η παραπάνω κατάσταση στην οποία βρίσκονταν η χώρα δεν θα υφίσταντο, εάν επανέρχονταν στην κυβέρνηση ο Βενιζέλος. Η εφημερίδα *Εμπρός* συγκεκριμένα γράφει:

⁹³ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 21-8-1916.

⁹⁴ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 38.

Εάν εις την νόταν των Δυνάμεων της Αντάντ υπήρχεν, ως λέγεται, και τέταρτον άρθρον, πλὴν των τριών, απαλειφθέν κατὰ την τελευταίαν στιγμήν, ὅπερ ἐζήτει την ἀνάθεσιν της ἐξουσίας εις τον κ. Βενιζέλον πρέπει να θλίβωμεν δια την αἰτίαν ἣτις ἀνέστειλε την ἀπόφασιν των. Διότι η κύρια ἀφορμὴ της παρούσης καταστάσεως ἤθελεν ἐκλείψει δια μιας και η Ἑλλάς θα εἶχεν την παρηγορίαν εἰς ἐπαναφέρει τον κ. Βενιζέλον ὅτι τον ἐπαναφέρει ἐναντίον της θελήσεως της.

Ἡ παρούσα κυβέρνησις Ζαῖμη δὲν ἔχει λόγον ὑπαρξῆς, εφόσον δὲν ἔχομε δικαίωμα νὰ ἔχομε δική μας ἀστυνομία, Τηλέγραφο καὶ Ταχυδρομεία, ἐνῶ σε μερικές μέρες δὲν θὰ ἔχομε στην κατοχὴ μας τον Πειραιά καὶ την Ἀθήνα.⁹⁵

Παράλληλα, στην Ἀθήνα γίνονται συλλήψεις Ἑλλήνων υπηκόων ἀπὸ την Ἀγγλογαλλικὴ Ἀστυνομία, με σκοπὸ νὰ συλλάβουν τους ξένους πράκτορες. Οἱ Ἑλληνικοὶ νόμοι δὲν ἀναγνωρίζουν ὡς ἐγκλημα την κατασκοπία γιὰ λογαριασμὸ τρίτων. Δὲν εἶναι θεμιτὸ νὰ συλλαμβάνονται ἄνθρωποι χωρὶς την ἐκδοσὴ ἐντάλματος σύλληψης ἀπὸ τον ἐισαγγελέα.⁹⁶ Εἰδικότερα ἡ ἐφημερίδα *Σκριπ* τονίζει: *Εἶναι ἀληθές ὅτι οἱ Ἑλληνικοὶ νόμοι δὲν ἀναγνωρίζουν ὡς ἐγκλημα την κατασκοπεΐαν δια λογαριασμὸν τρίτων καὶ συνεπὶς δὲν δύναται τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα νὰ προβαίνουν εἰς συλλήψεις ἀνεὺ ἐνταλμάτων του κ. ἀνακριτοῦ.* Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις συνθήκες ἡ ἐφημερίδα *Σκριπ* προτείνει στον πρωθυπουργὸ νὰ ἐμφανιστεῖ ἐνώπιον του βασιλιά καὶ νὰ υποβάλει την παραίτησιν του. Ἐφημερίδα που πρόσκεινται στους φιλελεύθερους υποστηρίζει ὅτι ἡ Ἀντάντ δὲν μπορεῖ νὰ βασιστεῖ στις υποσχέσεις του βασιλιά ὅτι θὰ υλοποιήσει τις ἐπιθυμίες της, διότι δὲν τήρησε την υποχρέωσιν της Ἑλλάδας νὰ ἐφαρμόσῃ την Συνθήκην που εἶχε υπογράψῃ με την Σερβία. Καμία χώρα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ βοηθᾷ τους ἀντιπάλους της με την παράδοσιν φρουρίων καὶ πολεμικοῦ υλικοῦ. Γιὰ αὐτὸ τὸ λόγον, ἡ Ἀντάντ ἡ ὁποία δημιούργησε την Ἑλλάδα πρέπει νὰ ἐπέμβῃ. Ἀκόμα καὶ ἐκλογὲς νὰ γίνων ὑπάρχει κίνδυνος νὰ διαστρεβλωθὺν τὰ ἀποτελέσματα ὑπὲρ του Γούναρη, γιὰ αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖον ἡ Ἀντάντ νὰ λάβῃ δράσιν.⁹⁷

III. Ἡ κατάληψις της Ανατολικῆς Μακεδονίας καὶ οἱ κυβερνήσεις Νικόλαου Καλογερόπουλου καὶ Σπυρίδωνος Λάμπρου

⁹⁵ *Ἐμπρός*, (Ἀθήνα), 22-8-1916.

⁹⁶ *Σκριπ*, (Ἀθήνα), 22-8-1916.

⁹⁷ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 22-8-1916.

Εν τω μεταξύ, όσο αφορά την κατάσταση στην ανατολική Μακεδονία τα πάντα είχαν χειροτερέψει και η Καβάλα ήταν πλέον περικυκλωμένη από βουλγαρικά στρατεύματα. Οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις ακολουθούσαν τις υποδείξεις των Αθηνών, να παρέχουν δηλαδή διευκολύνσεις στους Βουλγάρους και να μην συγκρούονται μαζί τους. Οι Βούλγαροι από την πλευρά τους επιθυμούσαν να εκδιώξουν το ελληνικό στοιχείο από την Καβάλα, παρά τις διαβεβαιώσεις που παρείχε το Βερολίνο στην Αθήνα για το αντίθετο. Είχαν ως στόχο λοιπόν να καταλάβουν την Καβάλα και η Αθήνα είχε δώσει εντολές στον διοικητή του Δ' σώματος στρατού Χατζόπουλο να μην προβάλλει αντίσταση. Έτσι, όταν οι Βούλγαροι επιτέθηκαν ο Χατζόπουλος είχε δυο επιλογές να παραδοθεί ή να προσχωρήσει στο κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Επέλεξε να παραδοθεί, αλλά κατάφερε να μην παραμείνει αιχμάλωτος των Βουλγάρων και να απομακρυνθεί ο ίδιος και οι στρατιώτες του σε περιοχή της Γερμανίας μέχρι την λήξη του πολέμου.⁹⁸

Η Αθήνα έσπευσε να καταδικάσει την πράξη του Χατζόπουλου να παραδοθεί και σε μια ύστατη προσπάθεια έδωσε διαταγή να μεταφερθούν οι δυνάμεις στον Βόλο, αλλά ήταν πλέον πολύ αργά. Επίσης, ζητήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση να επαναπατριστούν οι δυνάμεις του Δ' σώματος στρατού. Ουσιαστικά η τύχη της ανατολικής Μακεδονίας είχε την τύχη του Οχυρού του Ρούπελ, που ήταν αποτέλεσμα της πολιτικής του Κωνσταντίνου.⁹⁹

Κάτω από αυτές τις δυσμενείς εξελίξεις την διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε ο Νικόλαος Καλογερόπουλος στις 3/6 Σεπτεμβρίου η οποία δυστυχώς δεν ήταν δυνατόν να επιτύχει, λόγω της πολιτικής που ακολουθούσε ο Κωνσταντίνος.¹⁰⁰ Ο Καλογερόπουλος πρότεινε οι ελληνικές δυνάμεις να συνδράμουν τους συμμάχους με τον όρο ότι η συμφωνία δεν θα εφαρμόζονταν, εάν οι εξελίξεις στα Βαλκάνια δεν θα ήταν υπέρ των συμμάχων. Με την συμφωνία αυτή η Ελλάδα θα αποκόμιζε οικονομική και υλική βοήθεια και εδαφικές παραχωρήσεις στην Βόρειο Ήπειρο, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία.¹⁰¹

Οι Γάλλοι αντέδρασαν ευνοϊκά προς τις προτάσεις Καλογερόπουλου, οι Άγγλοι όμως δεν ήταν θετικοί, διότι θεωρούσαν ότι σκοπός τους ήταν η καθυστέρηση των διαπραγματεύσεων. Ο Κωνσταντίνος φυσικά ήθελε να αποτρέψει οποιαδήποτε δυνατότητα επίτευξης συμφωνίας για εσωτερικούς λόγους. Θεωρούσε ότι η κατάληψη της Μακεδονίας, η έξοδος της Ρουμανίας

⁹⁸ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 39. Βλ. επίσης, Μαυρογορδάτος, « Οι πολιτικές εξελίξεις », σ. 22.

⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁰⁰ Σχετικά με τον σχηματισμό της Κυβέρνησης Καλογερόπουλου, βλ., Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, *Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα*, [διαθέσιμο στο: <https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου 2021)].

¹⁰¹ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 39.

στον πόλεμο και ο έλεγχος των συμμάχων στα ελληνικά πράγματα, θα ανάγκαζαν την κυβέρνηση να μπει στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων. Ενημέρωσε επομένως το Βερολίνο ότι θα εξακολουθήσει να τηρεί στάση ουδετερότητας. Σκέφτηκε μάλιστα να μεταβεί στην Λάρισα και από εκεί να αντιμετωπίσει τους Συμμάχους με την υποστήριξη της Γερμανίας. Η στάση του Κωνσταντίνου είχε ως αποτέλεσμα την παραίτηση της Κυβέρνησης Καλογερόπουλου στις 27 Σεπτεμβρίου/10 Οκτωβρίου 1916, ενώ την ίδια μέρα σχηματίστηκε κυβέρνηση από τον Σπυρίδων Λάμπρου.¹⁰²

Η αδυναμία του Κωνσταντίνου να κατανοήσει την σοβαρότητα των εσωτερικών εξελίξεων και η σταθερή πεποίθηση του για την τελική νίκη της Γερμανίας στον πόλεμο, έθεταν σε κίνδυνο την τύχη της δυναστείας. Ο Βενιζέλος αναγκάστηκε ύστερα από την κατάληψη της Καβάλας από τους Βούλγαρους να προχωρήσει στην επανάσταση.¹⁰³ Κατά μια αναφορά: *Αυτή η εξαιρετικά απειλητική για την ακεραιότητα της Μακεδονίας εισβολή των Βουλγάρων στο ελληνικό έδαφος θα είναι και η σταγόνα που θα κάνει το ποτήρι να ξεχειλίσει.*¹⁰⁴ Τότε ο Βενιζέλος θα δηλώσει δημοσίως προς το παλάτι ότι θα προχωρήσει σε διχασμό του κράτους και ότι θα ζητήσει να τον ακολουθήσει μέρος του λαού που είναι διατεθειμένο να αγωνιστεί, για να αποσοβήσει τους κινδύνους που επέφερε η γερμανόφιλη πολιτική.¹⁰⁵

IV. Τα γεγονότα που προαναγγέλλουν το Κίνημα της Θεσσαλονίκης

Το πρώτο πρελούδιο θα λάβει χώρα στις 15 Μαΐου 1916, όπου η αστυνομία θα εμποδίσει διαδηλωτές να κάνουν συλλαλητήριο στον περιβάλλοντα χώρο της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη, παρόλα αυτά οι διαδηλωτές υπό την προστασία του Γαλλικού Ιππικού φωνάζοντας συνθήματα όπως «*Ζήτω η Μακεδονία*», η «*Αντάντ*» και ο «*Βενιζέλος*» εκδίδουν ψήφισμα διαμαρτυρίας για την ανεκτικότητα της κυβέρνησης στην κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους.¹⁰⁶

¹⁰² Στο ίδιο σ. 40. Επίσης, Σχετικά με τον σχηματισμό της κυβέρνησης Λάμπρου, βλ., Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, *Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα*, [διαθέσιμο στο: <https://gslegal.gov.gr/?p=889> (ανάκτηση: 15 Ιανουαρίου 2021)].

¹⁰³ Λεονταρίτης, ό.π., σ. 40.

¹⁰⁴ Πετρίδης- Νάκος, κ.ά., ό.π. σ. 38.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 40. Βλ. επίσης, Ιάκωβος Δ. Μιχαλίδης, *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 15.

Η δεύτερη και ακόμη πιο σημαντική διαδήλωση η οποία οργανώθηκε από τον «Σύλλογο των Φιλελευθέρων» πραγματοποιήθηκε στις 8 Αυγούστου 1916 στην Πλατεία Λευκού Πύργου με κυρίαρχα συνθήματα «*Ζήτω ο Βενιζέλος*», «*ζήτω ο πόλεμος*», «*κάτω οι παλαιοκομματικοί*», συγκροτήθηκε και τριμελής επιτροπή από τους Φίλιππο Χατζηλαζάρου, Γεώργιο Πετρόπουλο, Π. Λούβαρη, με σκοπό την στρατολόγηση Ελλήνων εθελοντών.¹⁰⁷

Το τρίτο και πολύ σημαντικό συλλαλητήριο έγινε στις 15 Αυγούστου 1916 την αμέσως επόμενη ημέρα του μεγάλου συλλαλητηρίου της Αθήνας, στο οποίο μίλησε ο Βενιζέλος, με σκοπό να εκφράζει ο λαός της Θεσσαλονίκης την αμέριστη συμπαράσταση του και να δηλώσει ότι θα επιδιώξει με οποιοδήποτε μέσο την επίτευξη των εθνικών σκοπών, επιβάλλοντας την θέληση του και την αποκατάσταση του Συντάγματος.¹⁰⁸

Μέσα σε αυτό το κλίμα ξεσηκωμού μεγάλης μερίδας απλού κόσμου στην Θεσσαλονίκη και αλλού στην Ελλάδα ο Βενιζέλος αναγκάστηκε προβεί σε επαναστατική κίνηση, εφόσον ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε κατηγορηματικά να στραφεί εναντίον της Βουλγαρίας.¹⁰⁹ Δυο ήταν οι βασικές επιδιώξεις του κινήματος: η εκδίωξη σε συνεργασία με τους συμμάχους του εξωτερικού εχθρού από την Μακεδονία και η ανασυγκρότηση της λαϊκής κυριαρχίας.¹¹⁰

Κατόπιν λοιπόν των πρόσφατων αυτών εξελίξεων ο Βενιζέλος ζητά την συνεργασία του ναυάρχου Κουντουριώτη και του στρατηγού Δαγκλή, οι οποίοι απάντησαν θετικά στο κάλεσμά του να τον ακολουθήσουν και αποφασίστηκε να φύγει αρχικά ο ναύαρχος με τον Βενιζέλο και λίγο αργότερα να ακολουθήσει και ο Δαγκλής. Ο λόγος που δεν αναχώρησε ο Δαγκλής μαζί με τον Βενιζέλο και τον Κουντουριώτη ήταν η επίσκεψη του στρατηγού Γιαννακίτσα, ο οποίος πίστευε ότι μια τέτοια κίνηση από πλευράς των Φιλελευθέρων θα ήταν καταστροφική για την χώρα και ότι ήταν καθήκον όλων να αποσοβηθεί ένας τέτοιος κίνδυνος. Πρότεινε αντ' αυτού να ενισχυθεί το Μακεδονικό κίνημα «ανεπισήμως» από τον στρατό χωρίς να αναμειχθούν οι πολιτικές δυνάμεις, με σκοπό να αποφευχθεί ο Διχασμός του Ελληνισμού. Ο Δαγκλής δήλωσε ότι δεν αντιτίθεται στην πρόταση και ότι θα ενημέρωνε σχετικά τον Βενιζέλο. Ο Βενιζέλος απάντησε ότι ήθελε να εξαντλήσει όλα τα περιθώρια προτού αναχωρήσει για την Κρήτη αλλά είχε σοβαρές αμφιβολίες ότι το παλάτι δεν θα άλλαζε την πολιτική του.¹¹¹ Ο στρατηγός Δαγκλής σε συνέντευξη του στον Ελεύθερο Τύπο στις 24 Οκτωβρίου 1916 εξηγεί:

¹⁰⁷ Πετρίδης-Νάκος, κ.ά., ό.π. σ. 38.

¹⁰⁸ Στο ίδιο.

¹⁰⁹ Λεονταρίτης, ό.π. σ. 40.

¹¹⁰ Πετρίδης- Νάκος, κ.ά., ό.π. σ. 42. Βλ. επίσης, Μιχαηλίδης ό.π., σ. 18.

¹¹¹ Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), Στρατηγού Π. Δαγκλή, *Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία, Το αρχείο του*, τομ. Β΄, Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965, σ. 183, (Στο εξής: Στρατηγός Δαγκλής).

« (...) Ο στρατηγός Γιαννακίτσας ολίγον προ της εις Κρήτην αναχωρήσεως με επεσκέφθη και μοι ανεκοίνωσεν ότι κατά την αντίληψιν του βαίνομεν προς καταστροφήν ανεπανόρθωτον και ότι έχομεν καθήκον να εργασθώμεν όπως την προλάβομεν.

Τω είπον ότι το φάρμακον ήτο απλούστατον : Προσκλησις του κ. Βενιζέλου και αποδοχή του πολιτικού του προγράμματος. Ο κ. Γιαννακίτσας εμόρφασεν (...)

Ο κ. Γιαννακίτσας με ηρώτησε τότε αν δεν θα ήτο δύνατη συνεννόησις τις, δι ης θα αφίνετο το Μακεδονικόν κίνημα να ενισχυθή «ανεπισήμως» δια του στρατού, άνευ αναμίξεως άλλων πολιτικών παραγόντων, όπως αποσοβηθή η διάσπασις του Ελληνισμού.

Απάντησα ότι, όσον αφορά εμέ, δεν αποκρούω κατ' αρχήν την πρότασιν, υποθέτω δε ότι δεν θα την απέκρουε και ο κ. Βενιζέλος, αλλ' ότι πάντως πριν απαντήσω ώφειλα να συνεννοηθώ μετ' αυτού.

Ο κ. Γιαννακίτσας ανεχώρησε. Μετ' ολίγον μοι ανεκοίνωσεν, ότι διεβίβασε τ' ανταλλαγέντα μεταξύ ημών εις τον βασιλέα και ότι η Α.Μ. θα σκεφθεί επ' αυτών.

Τότε ο κ. Βενιζέλος, όστις είχε αποφασίσει να εξαντλήσει παν μέσον συνεννοήσεως πρίν μεταβή εις Κρήτην, αλλ' όστις εδυσπίστει περί του δυνατού οιασδήποτε μεταβολής εν τη Ανακτορική πολιτική, απελπισθείς, εγκατέλειψε τας Αθήνας μετά των φίλων του.»¹¹²

Τα χαράματα στις 13/26 Σεπτεμβρίου 1916 ο Βενιζέλος μαζί με τον Κουντουριώτη και πολλούς άλλους συνεργάτες πολιτικούς και στρατιωτικούς επιβιβάζονται στο πλοίο «Εσπερία» και «Ατρόμητος», ενώ ο Δαγκλής αποφασίζει να παραμείνει για λίγες ακόμη ημέρες στην Αθήνα μήπως και την ύστατη στιγμή αποφευχθεί η ρήξη.¹¹³ Την επόμενη μέρα δημοσιεύτηκε στον τύπο ότι αντί για τον σχηματισμό πολυμελούς κυβέρνησης θα δημιουργηθεί Κεντρική Επιτροπή Εθνικής Αμύνης η οποία θα είναι τριμελής και θα απαρτίζεται από τον Βενιζέλο, τον ναύαρχο Κουντουριώτη, και τον Στρατηγό Δαγκλή.¹¹⁴ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Εμπρός* διάφοροι οιωνοί προανήγγειλαν την αναχώρηση του Βενιζέλου για την Θεσσαλονίκη. Προηγήθηκαν επισκέψεις στο σπίτι του από στενούς του φίλους, καθώς και από επιτελείο ανώτερων αξιωματικών. Η απόφαση με τον τρόπο που εκδηλώθηκε και εκτελέστηκε εμπεριείχε και την ανάμειξη των δυνάμεων της Ανταντ. Με

¹¹² Στο ίδιο.

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 184.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

αυτές τις κινήσεις ο Βενιζέλος αποδεικνύει ότι οδηγεί τα πράγματα στα άκρα. Δεν είναι πλέον ο μικρός επαναστάτης από το Θέρισο της Κρήτης ο οποίος αγωνίζονταν κατά του Πρίγκηπα Γεώργιου, τώρα πια συνεργάζεται με τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι δυνάμεις αυτές δήλωσαν ύστερα από κοινή συμφωνία ότι δεν επιθυμούν να μετακινηθεί ο βασιλιάς Κωνσταντίνος από τη θέση του. Όμως, στηρίζοντας τον Βενιζέλο είναι σαν να του αφαιρούν το έδαφος πάνω στο οποίο στέκεται.¹¹⁵ Η εφημερίδα *Σκριπ* χρησιμοποιεί σε όλο το άρθρο σκληρούς χαρακτηρισμούς για την αναχώρηση του Βενιζέλου και την δημιουργία της Κυβέρνησης Εθνικής άμυνας. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα: *Αυτός υπό το σκότος της νυκτός και την σκέπην των ξένων, έφυγε χθες, ίνα μη πέση πρώτος εις την έκρηξιν της αναρχικής του βόμβας. Συκοφάντης και υβριστής, ραδιούργων και συνωμοτών, υπέσκαπτε και υπονόμευε ότι ιερόν, ότι όσιον, ότι υψηλόν έχει η Πατρίς.*¹¹⁶

Αντίθετα, η φιλικά προσκείμενη στον Βενιζέλο εφημερίδα *Μακεδονία* γράφει ότι ο Βενιζέλος ήλπιζε μέχρι τελευταίας στιγμής να βρεθεί λύση. Ενώ, έβλεπε γύρω του ανθρώπους εξαγριωμένους και εξεγερμένους συνιστούσε ψυχραιμία, αλλά επιτέλους έριξε τον κύβο. Διότι, η Ελλάδα πλέον δεν είναι το ερείπιο και το εξουθένωμα των εθνών, όπως το κατάντησαν το Παλάτι και η κυβέρνηση των Αθηνών, αλλά η Ελλάδα του Ελληνικού λαού των εθνικών ονείρων και των πόθων της φυλής.¹¹⁷

Αξιοσημείωτο είναι ότι ξεκίνησε μια επαναστατική κίνηση από την πρωτεύουσα των Αθηνών, της οποίας το δρομολόγιο είχε δημοσιευτεί στον Τύπο και δεν έγινε καμία κίνηση να παρεμποδιστεί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι Σύμμαχοι από τον Ιούνιο ανακοίνωσαν τις απαιτήσεις που είχαν από την Ελλάδα με τελεσίγραφα και από τις 19 Αυγούστου ο γαλλικός στόλος είχε φτάσει στην Σαλαμίνα με επικεφαλής τον Ναύαρχο Φουρνέ, για να συνδράμει στις διπλωματικές πιέσεις.¹¹⁸

Το πλοίο «Εσπερία» κατευθύνονταν προς τα Χανιά όπου έγινε ένοπλο συλλαλητήριο από τον κρητικό λαό και εκδόθηκε ψήφισμα το οποίο υποστήριζε ότι ο λαός της Κρήτης συγκροτεί προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο, τον Παύλο Κουντουριώτη, και τους δίνει το δικαίωμα να προσλάβουν και τρίτο μέλος, ενώ τους αναθέτει την διακυβέρνηση με σκοπό την σωτηρία του έθνους σε συνεργασία με τους Συμμάχους. Ο στρατηγός Δαγκλής έφυγε από την Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου με γαλλικό αντιτορπιλικό και έφθασε στις 16 του ίδιου μήνα στα Χανιά, όπου αποτέλεσε το τρίτο μέλος της Κυβέρνησης Εθνικής Άμυνας. Την επόμενη ημέρα

¹¹⁵ *Εμπρός*, (Αθήνα), 13-9-1916.

¹¹⁶ *Σκριπ*, (Αθήνα), 13-9-1916.

¹¹⁷ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 13-9-1916.

¹¹⁸ Στρατηγός Δαγκλής, ό.π., σ. 184.

στις 17 Σεπτεμβρίου εκδόθηκε διάταγμα διορισμού του ως τρίτου μέλους της Προσωρινής Κυβέρνησης.¹¹⁹

Στην συνέχεια, αφού προγευμάτισε στο εξοχικό κτήμα Μαρκαντωνάκη, μετέβη στο Διοικητήριο για να οργανώσει τις στρατιωτικές δυνάμεις και τις υπηρεσίες της Κρήτης. Ολόκληρη η Κρήτη ήταν με το μέρος της Προσωρινής κυβέρνησης πλην ελαχίστων αντιδράσεων στον νομό Ηρακλείου οι οποίες και κατεστάλησαν. Επίσης, τα νησιά Χίος, Μυτιλήνη και Λήμνος επαναστάτησαν και προσχώρησαν στην Προσωρινή Κυβέρνηση.¹²⁰ Λίγες μέρες αργότερα η Τριανδρία αναχωρεί με τη συνοδεία γαλλικού αντιτορπιλικού για την Σάμο, την Χίο και τελευταία την Μυτιλήνη, όπου έτυχαν ένθερμης υποδοχής. Μετά το πέρας της επίσκεψής τους στην Λέσβο επιβιβάστηκαν στο πλοίο με προορισμό την Θεσσαλονίκη.¹²¹ Στις υπό μελέτη βενιζελικές εφημερίδες θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι σκοπίμως δεν γίνεται αναφορά στο γεγονός της αναχώρησης του Βενιζέλου από την Αθήνα, με σκοπό να αποκρύψουν το γεγονός και να μην δημιουργηθεί αρνητική εικόνα για τον Βενιζέλο και την κίνηση του.

Το βράδυ στο εστιατόριο του πλοίου όπου συγκεντρώθηκαν όλοι για να γευματίσουν, έγινε συζήτηση για την βασιλική οικογένεια και για το πως θα πρέπει να αντιμετωπιστεί. Η πλειονότητα των συν ομιλούντων δήλωσαν ότι θεωρούν την στάση του Βασιλιά προδοτική και για αυτό το λόγο η οικογένεια θα πρέπει να διωχθεί από την Ελλάδα και να καταδικαστεί ο βασιλιάς για προδοσία. Ο στρατηγός Δαγκλής πρότεινε ότι ίσως ήταν καλύτερο να παραιτηθεί ο Κωνσταντίνος και να αναλάβει ο Διάδοχος του το στέμμα. Οι παρευρισκόμενοι διαφώνησαν και υποστήριξαν ότι ο διάδοχος είναι χειρότερος από τον Κωνσταντίνο, ενώ κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ολόκληρη η οικογένεια πρέπει να εκδιωχθεί και να επικρατήσει δημοκρατία στην Ελλάδα.¹²² Συγκεκριμένα ο Στρατηγός Δαγκλής γράφει στο Ημερολόγιο του:

Την εσπέραν εν συναθροίσει εν τω εστιατορίω εγένετο μεγάλη συζύτηση περί της τύχης της Βασιλικής Οικογενείας, κατεδείχθη δε κατ' αυτήν ότι η μεγάλη πλειονότης των συνεπιβατών εθεώρει προδοτικήν την στάσιν του βασιλέως και απήτει ου μόνον την εκδίωξιν όλης της Βασιλικής οικογενείας, αλλά και την καταδίκην του Βασιλέως επί

¹¹⁹ ΕΙΕ & Μελετών, «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό Αρχείο, Φακ. 012, Βασιλικό διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης του 1916 περί τρίτου μέλους στη Προσωρινή Κυβέρνηση, ήτοι του Αντιστράτηγου Παν. Δαγκλή [Διατίθεται στο: <http://www.venizelosarchives.gr/treeres.asp?mynode=49762&afterroot=~%CE%A6%CE%AC%CE%BA%CE%B5%CE%BB%CE%BF%CF%82%20148> (ανάκτηση: 5 Μαρτίου, 2021)].

¹²⁰ Στρατηγός Δαγκλής, ό.π., σ. 186.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 187-189.

¹²² Στο ίδιο.

προδοσία. Εις την ιδέαν μου ότι το καλλίτερον θα ήτο να παρηττείτο ο Βασιλεύς υπέρ του Διαδόχου, πάντες σχεδον διεμετρυρήθησαν ότι ο Διάδοχος είναι χειρότερος του Βασιλέως και ότι πρέπει όλη η οικογένεια να εκδιωχθή και να γίνη δημοκρατία. Η συζήτησις αυτή διήρκεσεν επί μακρόν και κατέληξεν εις την δημοκρατίαν.

Την επόμενη μέρα το πρωί έφτασαν έξω από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης Καραμπουρνού όπου παρέμειναν μερικές ώρες για να υπάρξει χρόνος να προετοιμαστεί κατάλληλα η υποδοχή τους. Στις τέσσερις και μισή έφτασαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης όπου στο ατμόπλοιο «Εσπερία» τους επισκέφτηκαν ο στρατηγός Παρασκευόπουλος, ανώτεροι αξιωματικοί, δημοσιογράφοι και φωτογράφοι. Μετά από μισή ώρα βγαίνουν από το πλοίο και αντικρίζουν πλήθος κόσμου, ενώ τους υποδέχονται ο Μητροπολίτης, ο δήμαρχος της πόλης και πολλές επιτροπές. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία του Γάλλου στρατηγού Sarrail με τον υπασπιστή του και τους χαιρετά. Ο στρατός της Εθνικής Άμυνας και η χωροφυλακή είναι παραταγμένοι και στις δυο πλευρές του δρόμου και προσπαθούν να ανοίξουν δρόμο, για να μπορέσουν να επιβιβαστούν στο αυτοκίνητο που τους περίμενε.¹²³ Ενδεικτικά ο Στρατηγός Δαγκλής στο Ημερολόγιό του αναφέρει:

Εις τας 5 μ.μ. εξερχόμεθα εις την προκυμαίαν κατακλυζομένην υπό απείρου πλήθους. Μας υποδέχεται ο Μητροπολίτης, ο δήμαρχος και πολλαί επιτροπείαι μετά των σχετικών προσφωνήσεων. Ο στρατηγός Σαράιγ έρχεται επίσης μετά του υπασπιστού του και μας χαιρετά. Στρατός της Εθν. Αμύνης και χωροφυλακή είναι παρατεταγμένοι εκατέρωθεν της οδού. Προσπαθούμεν να εξέλθωμεν της προκυμαίας, προχωρούντες ινα επιβώμεν αναμένοντος αυτοκινήτου, αλλ' είναι αδύνατον. Ο κόσμος είναι τόσον απειροπληθής, ώστε είναι αδύνατον να τον διασπάσομεν και προχωρήσωμεν. Πολλοί αξιωματικοί, στρατιώται, χωροφύλακες, καταβάλουσιν υπερανθρώπους αγώνας δια να κατωρθώσωσι να μας ανοίξωσι δίοδον μετ' αγωνίας μεγάλης, εν μέσω απειροπληθών ζητωκραυγών, κατορθώνομεν να φθάσωμεν εις το περί τα 100 περίπου μέτρα αναμένον αυτοκίνητον και επιβώμεν αυτού.

Η άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη χαρακτηρίζεται ως μονιμότερος σταθμός στην αντεθνική του περιοδεία από τον αντιβενιζελικό τύπο. Οι εφημερίδες της Ευρώπης την χαρακτήριζαν ως πανελλήνια εξέγερση η οποία στην ουσία ήταν επιζήμια για την εθνική ακεραιότητα.¹²⁴ Ειδικότερα η εφημερίδα *Εμπρός* γράφει:

¹²³ Στο ίδιο, σ. 190.

¹²⁴ *Εμπρός*, (Αθήνα), 27-9-1916.

Η χθεσινή άφιξις το κ. Βενιζέλου εις Θεσσαλονίκην, δέκα πέντε ημέρας από της αναχωρήσεως του εξ' Αθηνών, αποτελεί μονιμώτερον σταθμόν εις την αντεθνικήν περιοδείαν του, ήτις χαρακτηρίζεται παρά των εφημερίδων της Δυτικής Ευρώπης ως πανελλήνιος εξέγερσις, πράγματι δε αποτελεί επιβουλήν κατά της χώρας, ενεργηθείσαν υπό την προστασίαν των ξένων χρημάτων και των ξένων πυροβόλων.

Ενώ, είχε την οικονομική στήριξη αλλά και την προμήθεια όπλων από τις δυνάμεις της Αντάντ. Ο εισαγγελέας θα τον είχε συλλάβει, εάν δεν προστατεύονταν από τις ξένες Δυνάμεις με τους πρέσβεις των οποίων είχε διαβουλευσεις προτού ιδρύσει το κράτος της Θεσσαλονίκης. Ο Βενιζέλος για την Αντάντ δεν ήταν ο σκοπός αλλά το μέσο, διότι θεωρούνταν ο προθυμότερος να τους προσφέρει αυτά που επιθυμούσαν. Η έξοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο αποτέλεσε την αφορμή για τον Βενιζέλο για να εμπλακεί και η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, η αποτυχία όμως της προσπάθειας του τον οδήγησε στο κίνημα της Θεσσαλονίκης. Απώτερος σκοπός του κινήματος ήταν να πλήξει τον Βασιλιά της χώρας.¹²⁵ Αναφέρεται συγκεκριμένα στην Εφημερίδα *Εμπρός*:

Η δε έξοδος της Ρουμανίας παρέσχεν εις αυτόν νέαν αφορμήν όπως ζητήσει την άμεσον έξοδον επίσης και της Ελλάδος, ήτις θα παρίστα τους πάντας προσαρμοσθέντας εις την πολιτικήν του και επομένως υποχρεομένους να τον ψηφίσουν ως τον μόνον κατάλληλον πρωθυπουργόν δια τον πόλεμον. Η αποτυχία αυτή τον ώθησεν εις το κίνημα της Θεσσαλονίκης, με την πρόθεσιν να το επεκτείνει και εις τας Αθήνας.

Στο παραπάνω χωρίο η εφημερίδα παρουσιάζει εμμέσως τον Βενιζέλο ως ραδιούργο, διότι προσπαθεί να βρει αφορμές για να ανέλθει ξανά στη εξουσία και να υλοποιήσει τα πολιτικά του σχέδια.

Από την άλλη πλευρά, ο βενιζελικός τύπος προσπαθεί να μεταφέρει τον ενθουσιασμό τον οποίο επικράτησε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης από το πλήθος που υποδέχτηκε την άφιξη της Τριανδρίας. Συγκεκριμένα, έγραφε ότι και βασιλιάδες και πρίγκιπες και μεγιστάνες είχαν επισκεφτεί την Θεσσαλονίκη, τέτοια όμως υποδοχή όμοια με την υποδοχή της Τριανδρίας δεν είχε ξανασυμβεί.

*Ήτο αποθέωσις του Ελευθερίου Βενιζέλου, του Αρχηγού του πραγματικού Έθνους, του οποίου εκπροσωπεί ολοκληρωτικώς τους πόθους, τους παλμούς, τας ιδέας, τα ιδεώδη. Και ήτο θρίαμβος του εθνικού κινήματος, του οποίου έκτασιν έπρεπε να η αν χθες εδώ οι ανέλληνες των Αθηνών δια να λάβουν μίαν πιστήν, πιστότατην εικόνα.*¹²⁶

¹²⁵ *Εμπρός*, (Αθήνα), 27-9-1916.

¹²⁶ *Μακεδονία*, (Θεσσαλονίκη), 27-9-1916.

Αντίθετα, με την εφημερίδα *Εμπρός*, η *Μακεδονία* υποστηρίζει ότι όλοι πρέπει να στηρίζονται στον πραγματικό ηγέτη, τον Βενιζέλο ο οποίος θα τους οδηγήσει στην υλοποίηση των ιδεωδών τους.

Κατά την διάρκεια της διαδρομής τους στην παραλιακή οδό τα μπαλκόνια και οι ταράτσες των κτιρίων ήταν γεμάτα κόσμο που έριχναν άνθη και ζητωκραύγαζαν. Το αυτοκίνητο έφτασε στο κτίριο Εθνικής Αμύνης πρώην νεοτουρκική λέσχη, εκεί γίνονταν δεξίωση. Εν τω μεταξύ, πλήθος κόσμου έφτασε κάτω από το κτίριο και ζητωκραύγαζε, τότε ο Βενιζέλος βγήκε στο μπαλκόνι και απεύθυνε λόγο, αναφέροντας μεταξύ άλλων ότι η πολιτική του επίσημου κράτους των Αθηνών ήταν καταστρεπτική για την χώρα και ότι ο λαός έκανε μεγάλη θυσία για την επίτευξη του σκοπού της επανάστασης. Στη συνέχεια, οδηγήθηκαν στο σπίτι όπου θα διέμεναν το οποίο ανήκε στον πλούσιο Οθωμανό Καπατζί. Στο πάνω πάτωμα βρίσκονταν οι κρεβατοκάμαρες, ενώ στον κάτω όροφο ήταν τα γραφεία και η αίθουσα υποδοχής. Σε αυτό το σπίτι κατοίκησαν εκτός από την Τριανδρία ο γιος του προέδρου, Σοφοκλής, ο υπολοχαγός του Πυροβολικού Κλ. Μαρκαντωνάκης και ο υποπλοίαρχος Κ. Βούλγαρης, υπασπιστής του Κ. Κουντουριώτη.¹²⁷

Μετά από τρεις μέρες αποφασίστηκε να γίνει ο διορισμός των υπουργών με πρώτο και πολύ βασικό το Υπουργείο των Στρατιωτικών, υπουργός του οποίου διορίστηκε με κοινή απόφαση ο υποστράτηγος Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης, διοικητής της 11^{ης} μεραρχίας και πρωτεργάτης της επανάστασης.¹²⁸

5.Η στρατιωτική οργάνωση του κινήματος

Σύμφωνα με την επίσημη εφημερίδα της προσωρινής κυβέρνησης για το Πεζικό αποφασίστηκε η δημιουργία δυο μεραρχιών στη Θεσσαλονίκη, η μια με αρχηγό τον Συνταγματάρχη Χριστοδούλου με ονομασία Μεραρχία των Σερρών και η άλλη με αρχηγό τον Υποστράτηγο Ζυμβρακάκη με την ονομασία Μεραρχία της Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια, συγκροτήθηκαν δυο άλλες Μεραρχίες, η Μεραρχία της Κρήτης με επικεφαλής τον Συνταγματάρχη Φικιώρη και η μεραρχία του Αρχιπελάγους με έδρα την Μυτιλήνη, με επικεφαλής τον Συνταγματάρχη Ιωάννου. Κάθε μεραρχία απαρτιζόνταν από τρία Συντάγματα. Έπειτα, άρχισε και ο διαμερισμός των αξιωματικών σε αυτές τις μεραρχίες.¹²⁹

¹²⁷ Στρατηγός Δαγκλής, ό.π., σ. 191.

¹²⁸ Στο ίδιο σ. 191-192. Βλ. επίσης, Αντώνης Κλάνης – Μανώλης Κούμας, *Εθνικός Διχασμός, Η Καθημερινή*, (Εθνικές Κρίσεις), Αθήνα 2019, σ. 38-46.

¹²⁹ Στρατηγός Δαγκλής, ό.π., σ. 192. Βλ. επίσης, Πετρίδης-Νάκος, ό.π., σ. 69. *Πατρίς*, 9-11-1916

Στη συνέχεια, συγκροτήθηκε η πρώτη ναυτική Μοίρα, σύμφωνα με το διάταγμα της προσωρινής κυβέρνησης μετά από την πρόταση του υπουργού των στρατιωτικών με διαθέσιμα πλοία το θωρηκτό «Υδρα» και το τορπιλοβόλο «Θέτις», καθώς και τα ενάρια 15 και 16. Μοίραρχος ορίστηκε ο Ιωάννης Βρατσάνος, αλλά και κυβερνήτης του Θωρηκτού «Υδρα».¹³⁰ Επίσης, σχεδόν από την αρχή συγκροτήθηκε η «Εφορία Υλικού Πολέμου» με έδρα την Θεσσαλονίκη η οποία υπάγονταν στο Αρχηγείο Πυροβολικού και ένα μήνα αργότερα δημιουργήθηκε η «Αποθήκη Υλικού μη κεκανονισμένου» όπου συγκεντρώνονταν υλικό από επιτάξεις της Προσωρινής Κυβέρνησης, όπως τρόφιμα, ακίνητα, ατμόπλοια ακόμη και ποδήλατα.¹³¹

Αξιοσημείωτο είναι ότι η Προσωρινή Κυβέρνηση φρόντισε να συγκεντρωθεί στη Θεσσαλονίκη ότι είχε απομείνει από το Δ' σώμα στρατού από έμψυχο υλικό, καθώς και εξοπλισμό το οποίο αποτέλεσε την φρουρά της Καβάλας και του οποίου ο κύριος όγκος είχε παραδοθεί και μεταφερθεί στην Γερμανία.¹³²

Μετά από λίγο χρονικό διάστημα διαμορφώθηκε ο λόχος των τηλεγραφητών, ο όρχος του Μηχανικού και ξεχωριστά ο λόχος των σκαπανέων και στη συνέχεια το Τάγμα του Μηχανικού με αρχηγό τον Γάλλο λοχαγό Rilad, ο οποίος είχε οριστεί υπεύθυνος από την χώρα του να ηγηθεί της οργάνωσης και του σχηματισμού όλου του στρατού της Προσωρινής Κυβέρνησης. Στη συνέχεια, η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης προχώρησε σε αναδιαμόρφωση του στρατού με διάταγμα στις δημιουργώντας ημιλαρχίες, λόχους μηχανικού και Μοίρες πυροβολικού. Συστάθηκαν επίσης, Υγειονομική και Τηλεγραφική Υπηρεσία, καθώς και τα Α' και Β' Σώματα Στρατού τα οποία είχαν αρχικά την έδρα τους στη Θεσσαλονίκη, αργότερα όμως, το Β' Σώμα Στρατού μετέφερε την έδρα του στα Χανιά.¹³³

Χρησιμοποιήθηκαν ως βάση τα Στρατοδικεία της Θεσσαλονίκης και της Κρήτης, αλλά και έκτακτα στρατοδικεία σε περίπτωση κήρυξης κατάστασης πολιορκίας από την Προσωρινή κυβέρνηση και ίσχυαν οι διατάξεις του στρατιωτικού νόμου. Επίσης, έγιναν πολλές επιστρατεύσεις δημοσίων υπαλλήλων.¹³⁴

Λόγω σημαντικών αναγκών στο στράτευμα γινόντουσαν πολλές επιστρατεύσεις εφέδρων Ελλήνων, αλλά και ξένων, κυρίως Εβραίων και Μωαμεθανών. Οι Μωαμεθανοί

¹³⁰ ΕΙΕ & Μελετών, «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό Αρχείο, Φακ. 148-22, *Διάταγμα της Προσωρινής κυβέρνησης ύστερα από πρόταση του υπουργού στρατιωτικών για συγκρότηση ναυτικής μοίρας και διορισμό μοιράρχου*, [διαθέσιμο στο: <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=50090> (ανάκτηση: 30 Μαρτίου, 2021)].

¹³¹ Πετρίδης- Νάκος, κ.ά., ό.π., σ. 70.

¹³² Στο ίδιο.

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ Στο ίδιο.

χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικοί. Αργότερα όμως, επιτράπηκε η εξαγορά της θητείας έναντι εκατό δραχμών το μήνα ή 1000 δραχμών συνολικά, το οποίο καταβάλλονταν μόνο μια φορά σύμφωνα με την οικονομική κατάσταση του κάθε εφέδρου.¹³⁵

VI. Η διοικητική οργάνωση

Για να μπορέσει η Προσωρινή κυβέρνηση να λειτουργήσει αποτελεσματικά εκτός από την στρατιωτική οργάνωση που ήταν κύριο μέλημα της λόγω των γεγονότων της εποχής, ήταν αναγκαίο να οργανώσει και άλλους τομείς της δραστηριότητάς της, όπως η οικονομία και η διπλωματία, για να το καταφέρει όμως αυτό χρειαζόταν πρωτίστως να οργανωθεί διοικητικά.¹³⁶

Όπως έχει προαναφερθεί τρεις μέρες μετά την άφιξή της Τριανδρίας στη Θεσσαλονίκη ορίστηκε με διάταγμα ο Υπουργός των Στρατιωτικών ο Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης και στην συνέχεια ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών της Αθήνας ο Ν. Πολίτης, ο οποίος παραιτήθηκε και διορίστηκε υπουργός των εξωτερικών της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη στις 3 Οκτωβρίου 1916. Αμέσως μετά με διάταγμα ορίζεται η ανώτατη διοίκηση για τον έλεγχο των δημοσίων υποθέσεων με εννέα διευθύνσεις και αντίστοιχο αριθμό «Συμβούλων». Οι «Σύμβουλοι» αυτοί όπως αναφέρει ρητά το διάταγμα θα έχουν τη θέση του υπουργού, με όλα τα δικαιώματα τις υποχρεώσεις και τις τιμές εκείνων. Οι « Διευθύνσεις» διακρίνονταν ως εξής: της Δικαιοσύνης, των Οικονομικών, των Εσωτερικών, της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, της Εθνικής Οικονομίας, της Συγκοινωνίας, της Προμήθειας και Κατανομής Τροφίμων, Περιθάλψεως οικογενειών επιστράτων και Προσφύγων, των Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού. Επίσης, προσωρινά το Υπουργείο των Ναυτικών υπάγεται στο Υπουργείο των Στρατιωτικών. Την επόμενη μέρα διορίζονται οι υπουργοί των προαναφερθέντων διευθύνσεων χωρίς να έχουν τον τίτλο του υπουργού. Αυτοί ήταν: Δικαιοσύνης Δημ. Δίγκας, Οικονομικών Μιλτιάδης Νεγρεπόντης, Εσωτερικών Θεμιστοκλής Σοφούλης, Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γεώργιος Αβέρωφ, Εθνικής Οικονομίας Θαλής Κουτούπης, Συγκοινωνιών Αλέξανδρος Κασσαβέτης, Προμήθειας και κατανομής τροφίμων Λεωνίδας Εμπειρίκος, Περιθάλψεως οικογενειών επιστράτων και προσφύγων Σπυρίδων

¹³⁵ Στο ίδιο.

¹³⁶ Νικόλαος, Γρ. Ζαχαρόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό πλαίσιο*, Αδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 186.

Σίμος, και δημοσίων κτημάτων και εσωτερικού Αποικισμού Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Μετά την ορκωμοσία των υπουργών ακολούθησε υπουργικό συμβούλιο με θέματα εγκατάστασης των υπουργείων, τον διορισμό υπαλλήλων καθώς και τον τρόπο λειτουργίας της Προσωρινής Κυβέρνησης.¹³⁷

Βασική προτεραιότητα της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης ήταν ο διορισμός εκπροσώπων για την εσωτερική διοίκηση του κράτους, που διηύθυνε η Προσωρινή Κυβέρνηση. Αρχικά ορίστηκαν εκπρόσωποι στις μεγάλες περιοχές όπως η Κρήτη και άλλα μεγάλα νησιά. Έτσι, εκδόθηκε διάταγμα που περιλάμβανε τρία άρθρα. Σύμφωνα με τα άρθρα αυτά: ο διορισμός των αντιπροσώπων θα γίνονταν από την Κυβέρνηση σε περιφέρειες που θα ορίζονταν από αυτήν. Οι εκπρόσωποι θα ασκούσαν τα καθήκοντα τους στις περιφέρειες τους σύμφωνα με τα διατάγματα και τις οδηγίες της προσωρινής κυβέρνησης. Θα ασκούσαν πολιτική και στρατιωτική εξουσία, ενώ θα είχαν το δικαίωμα να διορίζουν και να απολύουν διοικητικούς υπαλλήλους μέχρι τον βαθμό του γραμματέα α' τάξεως.¹³⁸

Ακολούθως, έστελνε εκπροσώπους σε διάφορες χώρες του εξωτερικού για να έχει ενημέρωση για τα συμβαίνοντα στις χώρες αυτές, καθώς και όσα προέκυπταν από τις διάφορες συνομιλίες μεταξύ των εκπροσώπων των διαφόρων χωρών. Οι εκπρόσωποι είχαν την υποχρέωση να ενημερώνουν τις κυβερνήσεις των χωρών για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, για τις προσδοκίες του ελληνικού κράτους, αλλά και για τις ευκαταίες σχέσεις του με τις δυνάμεις της Συνεννόησης. Η επιλογή των εκπροσώπων γίνονταν ανάλογα με την μόρφωση τους, το κύρος τους αλλά και με την ευφράδεια λόγου την οποία διέθεταν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η επιλογή του Αλεξ. Διομήδη, ο οποίος επισκέφθηκε το Παρίσι και το Λονδίνο αντίστοιχα, όπου συνέβαλε στην προβολή του έργου της Προσωρινής Κυβέρνησης με αποτέλεσμα να αποκτήσει σημαντικούς υποστηρικτές στο εξωτερικό.¹³⁹

Ένα επίσης από τα βασικότερα ζητήματα που απασχόλησε την Κυβέρνηση, ήταν το ζήτημα της σίτισης και της διαμόρφωσης της τιμής των τροφίμων. Στόχος τους ήταν η επάρκεια σιτηρών πράγμα δύσκολο εκείνη την εποχή λόγω του πολέμου. Για το λόγο αυτό, υπουργοποιήθηκε μέλος της εφοπλιστικής οικογένειας των Εμπειρικών για να διευκολύνουν τις μεταφορές. Αναφέρεται μάλιστα ότι η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης φρόντισε να

¹³⁷ Στο ίδιο σ. 188-189.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 193-194.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ., 190-191. Βλ. επίσης, Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, *Η Ελλάδα των δυο Κυβερνήσεων (1916 - 1917)*, Αθήνα 1988, σ. 49-50.

μεταφερθεί πλοίο με σιτηρά στον Πειραιά, για τον επισιτισμό των ταλαιπωρημένων κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας.¹⁴⁰

VII. Η οικονομική πολιτική της Προσωρινής Κυβέρνησης

Η οικονομία αποτελούσε εκτός από την στρατιωτική οργάνωση κύριο μέλημα για τον Βενιζέλο. Επιδόθηκε για αυτό το λόγο σε μια αγωνιώδη προσπάθεια εξασφάλισης οικονομικών πόρων, εφόσον οι Σύμμαχοι και συγκεκριμένα οι Άγγλοι και οι Γάλλοι δεν βοήθησαν ιδιαίτερα προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁴¹

Θεσπίστηκαν διατάγματα που αφορούσαν θέματα φορολογίας, σύμφωνα με τα οποία χαρίζονταν οι προσαυξήσεις σε φόρους υπερημερίας και σε πρόστιμα ακόμη και παλαιότερων χρόνων, όταν ανήκαν στο κράτος των Αθηνών.¹⁴²

Εν συνεχεία, στον τομέα του επισιτισμού απαγορεύτηκε η ελεύθερη διακίνηση σιτηρών, αντίθετα η παράδοση τους στην Κυβέρνηση ήταν υποχρεωτική, ενώ επιβάλλονταν ποινές σε περίπτωση μη τήρησης του διατάγματος. Ιδρύθηκε η «Γενική Τράπεζα της Μακεδονίας και της Ηπείρου», παράλληλα ιδρύθηκε αντίστοιχη τράπεζα στα νησιά. Επίσης, λειτούργησε η σχολή «Πρακτικών Γεωμέτρων» και επαναλειτούργησε η Γεωργική σχολή της Θεσσαλονίκης.¹⁴³ Βασικό μέτρο ήταν οι απαλλοτριώσεις. Σύμφωνα με αυτό το μέτρο απαλλοτρίωση θα γίνονταν, όταν τα κτήματα κάποιου θα ξεπερνούσαν τα 1000 στρέμματα. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να δοθούν κτήματα όχι μόνο στους ντόπιους κολλήγους, αλλά και στους πρόσφυγες που έφθναν καθημερινά στην Ελλάδα.

Στη συνέχεια, έγινε προσπάθεια να εφαρμοστεί νομοσχέδιο που προέβλεπε την συγκέντρωση χρημάτων από την ναυτιλία με την μορφή φόρου, αντιμετώπισε όμως την έντονη αντίδραση των εφοπλιστών οι οποίοι στήριζαν τον Βενιζέλο και επομένως κατάφεραν να μην καταβάλουν φόρους πράγμα ζημιογόνο για την Προσωρινή Κυβέρνηση.¹⁴⁴ Παρόλα τα παραπάνω προβλήματα ο Βενιζέλος είχε ένα μεγάλο προσόν, κέρδιζε την συμπάθεια όχι μόνο των ανθρώπων που τον ακολουθούσαν, αλλά και όσων ζούσαν εκτός Ελλάδας και απλά ενημερώνονταν για το έργο του. Έτσι, κατόρθωνε να συγκεντρώσει σημαντικά χρηματικά ποσά από του υποστηρικτές του στο εξωτερικό τα οποία συνέβαλαν στην υλοποίηση του έργου

¹⁴⁰ Ζαχαρόπουλος ό.π., σ., 193.

¹⁴¹ Πετρίδης- Νάκος, κ.ά., ό.π., σ. 71.

¹⁴² Στο ίδιο, σ, 72.

¹⁴³ Στο ίδιο.

¹⁴⁴ Ζαχαρόπουλος, ό.π., σ. 202.

του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κάτοικος Λονδίνου Έλενα Σκυλίτση η οποία εκτός από σημαντικά χρηματικά ποσά έστελνε κλινοσκεπάσματα, ιματισμό, νοσηλευτικά και άλλα είδη. Φρόντισε επίσης, να ιδρυθεί στο Λονδίνο ένα ταμείο για την συγκέντρωση χρημάτων υπέρ του Βενιζέλου το οποίο ονομάστηκε «Βενιζελικόν Ταμείον».¹⁴⁵

Ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Προσωρινή Κυβέρνηση, ήταν εκείνο της περίθαλψης των οικογενειών όσων υπηρετούσαν στο στρατό. Για το λόγο αυτό, θεσπίστηκε διάταγμα που προέβλεπε να δίδεται επίδομα μιας δραχμής ημερησίως σε οικογένειες με τρία μέλη, ενώ προβλέπονταν και άλλες διατάξεις για την αντιμετώπιση διαφόρων άλλων περιπτώσεων. Το ποσό που διατέθηκε για την περίθαλψη των προσφύγων και των οικογενειών των επιστράτων, όπως φαίνεται στο Διάταγμα στις 5 Νοεμβρίου 1916 αφορά το ποσό των 5.006.849 δραχμών.¹⁴⁶

Ο Βενιζέλος παρόλο που είχε καταφέρει να συνάψει συμφωνία με τους συμμάχους της Εγκάρδιας Συνεννόησης και ειδικότερα με τον Αρχιστράτηγο Σαράιγ για οικονομική ενίσχυση του στρατεύματος, δεν μπόρεσε να αποφύγει τον εσωτερικό δανεισμό. Σύναψε λοιπόν δάνειο 25.000.000 δραχμών, η αποπληρωμή του οποίου θα γίνονταν με τα έσοδα από την πληρωμή των τελωνειακών δασμών των τελωνείων Μυτιλήνης, Χίου, Σύρου, και εάν κρίνονταν αναγκαίο και της Κρήτης. Η κυβέρνηση για να διευκολύνει τους ομογενείς να αγοράσουν γραμμάτια του δανείου, αποφάσισε να εκδώσει τίτλους σε δραχμές, λίρες και δολάρια και η εξόφληση τους θα γίνονταν στις τράπεζες του εξωτερικού στο νόμισμα έκδοσης τους με την επίδειξη της ημερομηνίας λήξης τους.¹⁴⁷

Το ζήτημα των δαπανών που είχε να αντιμετωπίσει η Κυβέρνηση ήταν πολύ σοβαρό, καθώς τα έσοδα της δεν ήταν υψηλά και η ανάγκη για κρατικές δαπάνες ολοένα και αυξάνονταν. Σε αυτό συνέβαλε και η κοινωνική οικονομική πολιτική που ακολούθησε από τα πρώτα της βήματα, λόγω χάρη η θέσπιση οικονομικών χαριστικών μέτρων με σκοπό να προσελκύει νέους οπαδούς και να διατηρεί τους παλαιότερους.¹⁴⁸

Μια έκτακτη δαπάνη ήταν η καταβολή αποζημίωσης των κατοίκων των διαφόρων περιοχών της Προσωρινής Κυβέρνησης που είχαν υποστεί καταστροφές στις περιουσίες τους, λόγω εσωτερικών συγκρούσεων από αντάρτικες ομάδες ή από τις επιθέσεις των Βουλγάρων. Αξιοσημείωτη λοιπόν είναι η αντιμετώπιση των περιπτώσεων αποζημίωσης, έτσι ώστε το πρόβλημα να επιλύεται άνετα χωρίς ιδιαίτερες γραφειοκρατικές διαδικασίες. Άμεσα μετέβαινε

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 204.

¹⁴⁶ Στο ίδιο.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 206. Βλ. επίσης, Πετρίδης Νάκος κ.ά., ό.π., Στοιχεία από εισηγητική έκθεση νόμου 833/1917, σ.

¹⁴⁸ Ζαχαρόπουλος, ό.π., σ. 207.

επιτροπή για την εκτίμηση των ζημιών και να καταβληθεί εφάπαξ αποζημίωση όχι μόνο για τις οικοδομές, αλλά και για τους αχυρώνες και τις αποθήκες.¹⁴⁹

Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το θέμα των αμοιβών των δημοσίων υπαλλήλων που δεν μπορούσε βέβαια να ανταπεξέλθει πλήρως στην κάλυψη των οικονομικών τους αναγκών, προσπάθησε όμως να τους ανακουφίσει στο μέτρο του δυνατού από τα οικονομικά βάρη. Διαμορφώθηκαν οι αμοιβές των υψηλόμισθων αξιωματούχων και δόθηκαν έξοδα παράστασης στους αξιωματικούς, στους οπλίτες και σε άλλους υπαλλήλους.¹⁵⁰

Παράλληλα με τα μέτρα παροχών εφαρμόστηκαν και μέτρα περιορισμού της αισχροκέρδειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο τρόπος που αντιμετωπίστηκε η έλλειψη χαρτιού από την κυβέρνηση, καθώς δίνονταν ιδιαίτερη σημασία στην δημοσιογραφία και στην πνευματική παραγωγή όπου διέθεταν το χαρτί χωρίς δασμούς, αλλά επέβαλαν και τη λογική χρήση του στις δημόσιες υπηρεσίες. Μέχρι εκείνη την στιγμή γίνονταν χρήση της μισής σελίδας του χαρτιού σύμφωνα με τα βαναρικά πρότυπα, δόθηκε λοιπόν εντολή να χρησιμοποιείται ολόκληρη η σελίδα με σκοπό να μειωθεί το κόστος της δαπάνης. Για τον ίδιο σκοπό μετατράπηκε η χρήση των γραμματοσήμων σε χαρτόσημα, ενώ επίσης έγινε μείωση του σιτηρεσίου των στρατιωτών από 2,5 δραχμές ημερησίως σε 1,5 δραχμές.¹⁵¹

VIII.Η Διπλωματία

Ύψιστης σημασίας για την Προσωρινή κυβέρνηση από τις πρώτες μέρες της ύπαρξης της ήταν η διπλωματική της αναγνώριση από τους συμμάχους της Αντάντ. Παρόλο όμως που ήταν φιλικά προσκείμενη στην Αντάντ, αντιμετωπίστηκε με δυσπιστία και αμφιβολία. Ιδιαίτέρως η Ρωσία και η Ιταλία λόγω των βλέψεων που είχαν στην Ανατολική Μεσόγειο, θεωρούσαν τον Βενιζέλο ανταγωνιστή τους. Θετικότερη αντιμετώπιση είχε από την Γαλλία και την Βρετανία οι οποίες ανησυχούσαν μήπως ο Βενιζέλος προσπαθήσει να ανατρέψει από την εξουσία την Δυναστεία των Γλίξμπουργκ.¹⁵²

Μέσα σε αυτό το κλίμα στο Διασυμμαχικό Συνέδριο της Αντάντ που έγινε στην Βουλώνη της Γαλλίας, αποφασίστηκε να βοηθήσουν με κάποιο τρόπο την Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, και έτσι την αναγνώρισαν *de facto* αλλά δεν την αναγνώρισαν πολιτικά. Τότε η Ιταλία αντέδρασε με ανησυχία και ζήτησε διαβεβαιώσεις από την Γαλλία και την Αγγλία ότι δεν είχαν

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 209.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 210.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 212.

¹⁵² Μιχαηλίδης, ό.π. σ. 46.

υποσχεθεί στον Βενιζέλο εδάφη στην Μικρά Ασία. Τελικά, η Ανταντ αποφάσισε να παραχωρήσει στην Ελλάδα ποσό 10 εκατομμυρίων Φράγκων, ενώ η Γαλλία ανέλαβε να εκπαιδεύσει τον στρατό. Ο Βενιζέλος απευθυνόμενος στον Guillem εξέφρασε τον φόβο ότι η μη αναγνώριση του κινήματος θα εκλαμβάνονταν από τους εχθρούς του ως αποτυχία.¹⁵³ Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση της γαλλικής κυβέρνησης μετά την υπογραφή του δεύτερου συμφώνου του Benazet με τον Κωνσταντίνο: «Η γαλλική κυβέρνηση είναι πεπεισμένη ότι η κατάσταση στην Ελλάδα δεν πρόκειται να ισορροπήσει, όσο καιρό ο βασιλιάς δεν έχει πετύχει την ένωση των δυο παρατάξεων. Πρέπει όμως να αναρωτηθεί κανείς αν η επίσημη αναγνώριση της κυβέρνησης του Βενιζέλου δεν αποτελεί εμπόδιο. Αντί να ενισχύσει τη συμφιλίωση ανάμεσα στον βασιλιά και στον Βενιζέλο, ή αναγνώριση του τελευταίου θα είχε ως συνέπεια την επικύρωση της διάσπασης τους».¹⁵⁴

Στη συνέχεια όμως, ύστερα από επιμονή του Άγγλου πρωθυπουργού Asquith ο οποίος είχε πεισθεί πια ότι η συμφιλίωση μεταξύ Βενιζέλου, Κωνσταντίνου ήταν απίθανη, πίστευε ότι είναι καθήκον των συμμάχων να βοηθήσουν τον Βενιζέλο. Η κατάσταση λοιπόν άλλαξε μετά τα Νοεμβριανά του 1916, κατά τα οποία έγινε απόβαση συμμαχικού στρατού στην Αθήνα ο οποίος συγκρούστηκε με τον βασιλικό στρατό, ενώ ο στόλος των συμμάχων προχώρησε σε βομβαρδισμούς. Μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου 1916 οι χώρες της Αντάντ αναγνώρισαν την κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και διέκοψαν οποιαδήποτε συνεργασία με την κυβέρνηση των Αθηνών.¹⁵⁵

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 46.

¹⁵⁴ Στο ίδιο.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 47. Βλ. αναλυτικότερα, Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916, Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 89-97.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας λοιπόν, τα θεμέλια του Εθνικού Διχασμού μπήκαν ουσιαστικά με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί. Οι επαναστατημένοι στρατιωτικοί δεν επιθυμούσαν να καταλάβουν την εξουσία, αλλά την επίλυση των επαγγελματικών τους προβλημάτων. Η κίνηση αυτή έφερε τον Βενιζέλο στα πολιτικά δρώμενα της χώρας, αφού ανέλαβε ρόλο διαμεσολαβητή για την επίλυση του προβλήματος. Έτσι, το 1910 ανέλαβε για πρώτη φορά την διακυβέρνηση της χώρας και σκοπός του ήταν να υλοποιήσει την Μεγάλη Ιδέα. Ως ένα βαθμό το πέτυχε μετά την νικηφόρα για την Ελλάδα λήξη των Βαλκανικών Πολέμων, όπου η Ελλάδα προσάρτησε τις «Νέες Χώρες».

Τα πράγματα όμως άλλαξαν με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, διότι ο Βενιζέλος επιθυμούσε η Ελλάδα να συμμετάσχει στο πλευρό της Αντάντ, σκοπεύοντας να προσαρτήσει εδάφη στη Μικρά Ασία, ενώ ο Κωνσταντίνος επιθυμούσε η χώρα να τηρήσει στάση ουδετερότητας, επειδή δεν μπορούσε να υποστηρίξει ανοιχτά την Γερμανία προς αποφυγή κυρώσεων από πλευράς Αντάντ.

Ξεκίνησε επομένως προσπάθεια από πλευράς Βενιζέλου, να πείσει τον Βασιλιά, να εμπλακεί η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό των συμμάχων. Ακολούθησαν δυο διαδοχικές παραιτήσεις του, η μια τον Φεβρουάριο του 1915 και η δεύτερη τον Σεπτέμβριο 1915. Η πρώτη παραίτηση οφειλόταν στην άρνηση του βασιλιά να συμμετάσχει η χώρα στον πόλεμο με την Αντάντ με αντάλλαγμα τη Σμύρνη και η δεύτερη παραίτηση είχε να κάνει με την άρνηση του βασιλιά να εφαρμόσει την Ελληνοσερβική συνθήκη, όταν η Βουλγαρία στρατεύτηκε με την Γερμανία εναντίον της Σερβίας.

Η άρνηση του βασιλιά της Ελλάδας να συμπράξει με τους συμμάχους, τους οδήγησε να εισβάλουν στη Μακεδονία με την Στρατιά της Ανατολής με αρχιστράτηγο τον Γάλλο Σαράιγ, προσπαθώντας να δημιουργήσουν Μακεδονικό μέτωπο υπέρ των Σέρβων. Για την ενέργεια αυτή των συμμάχων το παλάτι κατηγόρησε ως υπαίτιο τον Βενιζέλο. Τον Αύγουστο του 1916 οι Γερμανοί προσφέροντας πολιτικά ανταλλάγματα στον βασιλιά, καθώς και την σύναψη μυστικού δανείου τον έπεισαν να τους παραδώσει το οχυρό του Ρούπελ και το Δ΄ σώμα στρατού.

Ο Βενιζέλος κάτω από αυτές τις συνθήκες αποφάσισε να επαναστατήσει, ήταν όμως αρχικά διστακτικός, προσδοκώντας έστω και την τελευταία στιγμή να βρεθεί λύση. Οι εχθροπραξίες των Βουλγάρων στη Μακεδονία μαίνονταν, κάτι που τον οδήγησε να δημιουργήσει το κίνημα Εθνικής Άμυνας για να αναχαιτίσει τη δράση των Βουλγάρων, αλλά αποφάσισε να μην έχει αντιδυναστικό χαρακτήρα για να μην συρθεί η χώρα σε εμφύλια σύρραξη.

Αποφασίζει στις 13/26 Σεπτεμβρίου να αναχωρήσει για τη Θεσσαλονίκη και να σχηματίσει εκεί Προσωρινή Κυβέρνηση με πρωταρχικό στόχο τη σύσταση ισχυρού στρατού για την αντιμετώπιση των Κεντρικών Δυνάμεων. Ο αντιβενιζελικός τύπος της εποχής τον χαρακτήρισε ως το μέσο των δυνάμεων της Αντάντ για να υλοποιήσουν τα συμφέροντα τους. Ενώ, ο ίδιος ο Βενιζέλος προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση για να γίνει κυρίαρχος των πολιτικών πράγματων στην Ελλάδα και να εκδιώξει τον Βασιλιά. Αντίθετα, ο Βενιζελικός τύπος εκθείαζε την ακεραιότητα του χαρακτήρα του και τον θεωρούσε τον καταλληλότερο πολιτικό που θα συνέβαλε στην ανάπτυξη και στην πρόοδο της χώρας.

Βιβλιογραφία

I. Πρωτογενείς Πηγές

Αρχεία:

Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, «Το σύνταγμα της Ελλάδος. Μετά την κατά το έτος 1911 αναθεώρησιν και μεταρρυθμίσιν αυτού».

Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών, «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος».

Αρχείο Μεταξά Ιωάννη, Ημερολόγιο, *Ιωάννης Μεταξάς και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*.

Άλλες πηγές:

Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, *Κυβερνήσεις από το 1909 έως και σήμερα*.

Δαγκλής Στρατηγός Π.: Ξενοφών Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π. Δαγκλή, τομ. Β' Αναμνήσεις – Έγγραφα – Αλληλογραφία, Το αρχείο του*, Ε. Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1965.

Δέλτα Πηνελόπη Σ. Παύλος Ζάννας (επιμ.), *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, τομ. Α, Ημερολόγιο - Αναμνήσεις – Μαρτυρίες - Αλληλογραφία*, Ερμής Αθήνα 2009.

Εφημερίδες:

Εμπρός (Αθήνα), 8-6-1916, 17-8-16, 21-8-16, 22-8-1916, 13-9-1916, 27-9-1916.

Καθημερινή, 26-2-1995, σ. 9.

Μακεδονία (Θεσσαλονίκη), 8-6-1916, 17-8-1916, 21-8-1916, 22-8-1916, 13-9-1916, 27-9-1916.

Πατρίς (Αθήνα), 9-11-1916.

Σκριπ (Αθήνα) 5-5-1915, 13-5-1915, 17-8-1916, 21-8-1916, 21-8-1916, 22-8-1916, 13-9-1916.

II. Δευτερογενείς Πηγές

Αλβανός Ραϋμόνδος, «Η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα κατά την εποχή του Εθνικού Διχασμού», στο: Ένθετο *Ιστορικά*, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, *Οι Μεγάλες Δίκες. Η Δίκη των «Έξι»*, Αθήνα, Φεβρουάριος 2011, σ. 9-36.

Βεντήρης Γιώργος, *Η Ελλάς του 1910 – 1920*, τόμ.1, Ίκαρος, Αθήνα ²1970.

Δορδανός Στράτος, «“Ο Πόλεμος στα χαρτιά”: Η διπλωματία του “ελληνο-γερμανικού άξονα” κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο: Αθηνά Κόλια – Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου - Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης(επιμ.), *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιανατολική Ευρώπη. Μια προσέγγιση στη διαχρονία*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), (Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013), Ηρόδοτος, Αθήνα 2016, σ. 443-453.

Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τομ. Β΄, Αθήνα 2008.

Ενεπεκίδης Πολυχρόνης, *Η δόξα και ο διχασμός. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης*, Μπίρης, Αθήνα 1957.

Ζαβιτσιανός Κωνσταντίνος Γ., *Η Ελλάς του 1910 – 1920*, τόμ.1, Ίκαρος, Αθήνα ² 1970.

Ζαχαρόπουλος Νικόλαος Γρ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη στο ιστορικό πλαίσιο*, Αδελφοί Κυριακίδη α.ε., Θεσσαλονίκη 1997.

Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κατσιάρη Παρασκευή, «Η αντανάκλαση του εθνικού διχασμού στην Κύπρο μέσα από την εφημερίδα Αλήθεια, 1915-1917», στο: Ελευθέριος Αντωνίου (επιμ.), Πρακτικά Δ΄ Κυπρολογικού συνεδρίου, (Λευκωσία 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008) τομ. Γ΄1, (Νεότερο Τμήμα), Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών 2012, σ. 273-283.

Κλάψης Αντώνης - Μανώλης Κούμας, *Εθνικός Διχασμός, Η Καθημερινή*, (Εθνικές Κρίσεις), Αθήνα 2019.

Λεονταρίτης Γιώργος Β., «*Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 15-74.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος Θ., *1915 Ο εθνικός διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2020.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος Θ., *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Μαυρογορδάτος Γεώργιος Θ., «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000, Η Εθνική Ολοκλήρωση 1909 – 1922, Από το Κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, τομ. 6^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 9-30.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2015.

Μουρέλος Γιάννης, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916, Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Πατάκης, Αθήνα 2007.

Πετρίδης Παύλος (επιμ.), *Βασιλική προδοσία(1915-17). Οι συγκλονιστικές αποκαλύψεις της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου στη βουλή*, Προσκήνιο, Αθήνα.

Πετρίδης Παύλος - Νάκος Γεώργιος - Αναστασιάδης Γιώργος - Χιονίδης Γιώργος - Χεκίμογλου Ευάγγελος - Σατραζάνης Αντώνης (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη*

Θεσσαλονίκη. *Η προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1994.

Πετσάλης Διομήδης Νικόλαος, *Η Ελλάδα των δυο Κυβερνήσεων (1916 -1917)*, Αθήνα 1988.

Σταύρακας Βασίλης, «Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα*, στο: ένθετο *Επτά Ημέρες, Καθημερινή*, Κυριακή 26 Φεβρουαρίου 1995.

Στεφάνου Στέφανος Ι. (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τομ. 2, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1981.

Τούντα-Φεργάδη Αρετή, «Η άποψη του ελληνικού Τύπου για την εγκαθίδρυση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 18 (2017), σ. 32-51.

Χριστοπούλου Μαριάννα, «Ο “ ονειροπόλος πραγματοποιιός”. Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1900-1920», στο: Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης. Ιδεολογικές αφετηρίες και επιρροές* (Αθήνα/Χανιά: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία/Εθνικό ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2014), σ. 255-272.

Dutton David, *The politics of diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*, Tauris, London 1998.

Gelber Nathan Michael, “An Attempt to Internationalize Salonika 1912-1913.” *Jewish Social Studies*, Vol. 17, No. 2, April 1955.

Hibben Paxton, *Constantine I and the Greek People*, The Century Co., New York, 1920.

Papacosma Victor. *The military in Greek politics. The 1909 coup d'état*, Kent University Press, Kent 1977.

Theodoulou Christos A. *The British offer of Cyprus to Greece in the light of the war in the Balkans*, Cyprus Research Centre, Nicosia, 1970-71.